

UDK: 027.9(497.5-3 Vojna krajina)"1873/1881"
930.85(497.5-3 Vojna krajina)"1873/1881"
94(497.5-3 Vojna krajina)"1873/1881":32
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 22. 12. 2005.
Prihvaćeno: 24. 2. 2006.

Čitaonice Banske krajine u kontekstu sazrijevanja stranačko-političke scene na krajiškom području (1873. - 1881.)

IVICA GOLEC

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

U radu je prikazan razvoj i djelovanje čitaonica u Banskoj krajini i to u razdoblju ukidanja pukovnija 1873. pa sve do konačnog razvojačenja 1881. god. Djelovanje je analizirano i djelovanje čitaonica na ostalom krajiškom području, a autor usporednim pokazateljima dokazuje da su sve one dio jednog te istog procesa, koji je poprimio obilježja svojevrsnoga čitaoničkog pokreta. Čitaonice su bile najvažnija kulturna društva na tom području, u kojima su se oblikovali kulturni sadržaji koji su zadovoljavali kulturne potrebe svojih članova i posredno utjecale na razinu kulturne svijesti šireg kruga krajiške populacije. Čitaonice su imale važnu ulogu u političkom životu krajišnika. Analizirano je njihovo djelovanje u podizanju nacionalne svijesti i oblikovanju političkih ideja na tom prostoru. Ovu važnu problematiku u kulturnoj i političkoj povijesti Vojne krajine autor promišlja u kontekstu ukupnih političkih događaja, u sklopu i izvan Vojne krajine, koji su se umnogome prelimali u djelovanju krajiških čitaonica. U radu je stavljen poseban naglasak na djelovanje čitaonica nakon obnove Stranke prava i pokretanja njezina glasila *Sloboda* 1878. god. Rad je pisan na temelju relevantne literature, objavljenih i neobjavljenih izvora, arhivskoga gradiva i tiska.

Ključne riječi: Hrvatsko-slavonska vojna krajina, Banska krajina, Banovina, čitaonice, krajišnici, kultura, čitaonički pokret, nacionalna svijest, stranačka glasila, Zastava, Sloboda, Matica hrvatska, političke stranke

Uvod

Banska krajina (*Banal-Grenze*) odnosno Banovina stoljećima specifičan dio Hrvatsko-slavonske vojne krajine, ukidanjem krajiških pukovnija (1873.) uključena je u postupne promjene koje teku u svim segmentima društvenog života. Na određen način proces razvojačenja odnosno izlaska iz krajiškog sustava na ovom području počinje već donošenjem niza zakona iz upravno-političkog i gospodarskog života, 1871. god. ukidanjem statusa povlašteno-

ga krajiškoga grada, vojnim komunitetima Petrinji i Kostajnici,¹ a zatim ukidanjem pukovnija² i osnivanjem Banskoga krajiškog okružja (*Banal Grenz-District*) sa sjedištem u Petrinji.³ U Bansko okružje bili su uključeni politički upravni kotari Petrinja, Dvor, Dubica, Glina i Vrginmost, gradovi Kostajnica i Petrinja i 29 političkih seoskih općina.⁴ To područje još od 1703., poznato kao Banovina, prostiralo se 1873. na 48.15 milja sa 129.680 stanovnika,⁵ a granica mu se protezala od ušća Korane u Kupu sve do njezina utoka u Savu kraj Capraga, a onda uz Savu do ušća Une. Na jugozapadu i jugu dijelila je Banovinu od susjedne Bosne rijeka Una sve do Dobretina, odnosno tzv. "suhe međe" koja se širila od utoka Glinice u rječicu Glinu južno do Kalinovca. Ukidanjem pukovnija i odvajanjem civilne uprave od vojne te njezinim preuređenjem počinje preobrazba i modernizacija cjelokupnog društvenog života na području Hrvatsko-slavonske vojne krajine, pa tako i u Banskom krajiškom okružju, odnosno Banovini.

U višestoljetnoj tradiciji društvenog života u Banovini prve udruge na tom krajiškom području bile su bratovštine za kršćanski nauk⁶ u koje su se učlanjivali vjernici u središtima katoličkih župa. Od 1773. god. obrtnici se udružuju u cehove koji su 1861. preuređeni u obrtne zadruge. Prve sportske i kulturne udruge utemeljene su na području Druge banske pukovnije, a riječ je o Streljačkom društvu osnovanom 1816. i čitaonici utemeljenoj 1842. godine. Osnivanje ovih udruga potaknuli su krajiški časnici, ali su u njima sudjelovali i građani Petrinje, Kostajnice i Vojnog Siska.

Poslije osnivanja preporodnih čitaonica u Varaždinu, Karlovcu i Križevcima (1838.) u Vojnoj krajini se poslije 1840. godine osnivaju društva pod nazivom kasino (*cassino*). Riječ je također o čitaonicama s nešto širim djelokrugom rada u kojima čelne položaje drže vojne osobe. U Banskoj krajini prvi kasino osnovan je u Petrinji,⁷ a nekoliko godina kasnije i u Glini.

¹ Zakon o ustrojnih uredbah i seoskih obćinah u Vojnoj krajini, *Zbirka zakonah i naredabah za Vojnu krajinu*, U Budimu 1871., 5-7.

² Landes-Werwaltungsblatt für die kroatisch-slavonische Militärgränze – List zemaljske uprave za Hrvatsko-slavonsku vojnu krajinu, Zagreb II (1873.), 9, 81-88. (U daljnjem tekstu samo List zemaljske uprave...). Banska krajina bila je podijeljena na dvije pukovnije, Prvu bansku pukovniju sa sjedištem u Glini i Drugu bansku pukovniju sa sjedištem u Petrinji.

³ Hrvatsko-slavonska vojna krajina 1873. podijeljena je na šest krajiških okružja: Ličko-otočko krajiško područje sa sjedištem u Gospiću, Ogulinsko-slunjsko sa sjedištem u Ogulinu, Bansko sa sjedištem u Petrinji, Gradiško krajiško okružje sa sjedištem u Gradiški, Brodsko sa sjedištem u Vinkovcima i Petrovaradinsko okružje sa sjedištem u Mitrovici (usp. o tome List zemaljske uprave... 2 (1873.) 6, 43-45.)

⁴ Politische und Gerichts-Eintheilung nebst alphabetischen Ortschaftsregister des kroatisch-slavonischen Grenzgebietes, U Zagrebu 1876., 4, 11-12.

⁵ *Isto*, str. 4.

⁶ Pavao LEBER, "Iz prošlosti nekijh župa", *Katolički list* 51 (1900.) 22, 277-280.

⁷ Usp. o tome više, Ivica GOLEC, "Čitaonice vojnog komuniteta Petrinja (1842.-1871.)", *Kukuljevićevi dani u Varaždinskim Toplicama 2001.-2003.* (zbornik radova), Varaždinske Toplice 2004., 309-314.

Vojnokrajiške čitaonice, pa tako i one u Banovini treba problematski dijeliti u dvije osnovne faze. U početku čitaonica djeluje u kombinaciji kasino-čitaonica, a u drugoj fazi koja počinje početkom 70-ih godina 19. st., čitaonice imaju važnu pokretačku ulogu⁸ u kulturnom i političkom životu stanovnika Krajine. Od osnivanja u njima se umnogome prelamaju politička strujanja koja dolaze iz Civilne Hrvatske, pa njihovo djelovanje možemo pratiti i u kontekstu stranačko-političkih natjecanja i nesporazuma koji se događaju na hrvatskoj društveno-političkoj pozornici. Međutim, čitaonice su tada znale biti pravo mjesto i za recepciju srpskih političkih ideja, koje su ponajviše oblikovane u političkim i crkvenim središtima izvan Banske krajine. Na ovim prostorima šire ih srpski listovi na koje su krajiške čitaonice bile preplaćene. Unatoč činjenici da od 1867. Vojna krajina nema svojih predstavnika u Hrvatskom saboru i krajišnici svoje političke težnje (sklonosti, opredjeljenja) ne participiraju u središnjim političkim institucijama u Civilnoj Hrvatskoj, politički život i naklonost o pripadnosti pojedinoj političkoj stranci u Krajini je prisutna sve do razvojačenja. Nadalje važniji politički događaji na hrvatskim i srpskim prostorima izvan Vojne krajine imali su velikog odjeka i na krajiškom području. Posebice je to bilo aktualno u vrijeme Bosansko-hercegovačkog ustanka (1875.-1878.) koji je posredno poticao i dovodio do vjerskih i nacionalnih prijevora, koje dobro možemo pratiti upravo u radu i djelovanju krajiških čitaonica. Ove važne pojavnosti u društvenom životu Banske krajine još snažnije potiču obnova Stranke prava i pokretanje njezina glasila *Slobode* 1878. god. u čemu su čitaonice svojim pozitivnim ili negativnim stajalištima imale iznimno važnu ulogu.

U radu smo komparirali i dali pregled rada čitaonica na cijelom krajiškom području i došli do sličnih zaključaka u pogledu njihova osnivanja i djelovanja, čije je preuređenje počelo 1873. i predstavlja svojevrsni čitaonički pokret u Vojnoj krajini. Taj značajni problem u kulturnoj povijesti Krajine promišljamo u kontekstu ukupnih političkih događaja koja su se reflektirala u radu čitaonica i ostavljala prepoznatljive tragove kod njihovih članova. Međutim, mi smo naša istraživanja ponajviše usmjeravali prema dijelu tog pokreta koji se događao i razvijao u Banskoj krajini.

1. U razdoblju ukidanja pukovnija, Bosansko-hercegovačkog ustanka i obnove Stranke prava (1873.-1879.)

U godini ukidanja pukovnija i preuređenja Banske krajine na tom smo području zatekli tri čitaonice koje uvode promjene u svome djelovanju ili prestaju s radom, kao što je to bio slučaj sa čitaonicom vojnog komuniteta Kostajnica utemeljenoj 1862. godine.⁹ Za razliku od Gline i Petrinje gdje

⁸ Mirko VALENTIĆ, "Oficirski klubovi i narodne čitaonice u Vojnoj krajini", *Čitaonički pokret u jugoslavenskim zemljama u XIX. stoljeću*, Mali Lošinj-Rijeka 1990., 234-235.

⁹ Hrvatski državni arhiv (HDA), 434 1862-81-2/1-2/5.

su egzistirale tzv. kasino-čitaonice, osnivane u stožernim mjestima pukovni-ja s pretežito vojnim članstvom, u Kostajnici je bila riječ o građanskoj čitaonici (*Leseverein*) koja nije nosila uobičajeni naziv kasino, a članovi su najvećim dijelom bili kostajnički trgovci, činovnici, svećenici i tek zatim krajiški časnici. Kulturna društva Banovine prolaze promjene koje su prisutne na cjelokupnom području Vojne krajine, a potiču ih i utjecaji stranačko-političkih težnji koje na te prostore od 1873. godine snažnije dopiru iz Civilne Hrvatske. Sve te promjene zahvaćaju i krajiške čitaonice. One se ponajprije ogledaju u dopuni postojećih pravila ili u izradi novih društvenih pravila. Naglašenije se to osjeća u Petrinji u sklopu kasina-čitaonice, koji tada ima 119 članova među kojima i dobar broj domoljubno raspoloženih građana. Prvo, oni zahtijevaju da se dokinu dijelovi Pravila po kojima se članovi dijele na tri izborna tijela i to prema društvenom položaju što ga trenutno zauzimaju. Primjerice, u prvo izorno tijelo ulazili su stožerni časnici i ostalo vojno osoblje na području dotadašnje Druge banske pukovnije, u drugo tijelo ulazili su umirovljeni časnici, a tek u treće petrinjski građani. I drugo, predlaže se promjena naziva društva kojom bi se naglasilo da je tu riječ o narodnoj, ponajprije hrvatskoj čitaonici, koja do sada ima i pravila pisana na njemačkom jeziku.¹⁰ Glinški kasino-čitaonica u većoj je mjeri bio namijenjen pukovnijskim krajiškim časnicima i stoga je nosio naziv *Officers-Cassino*, za razliku od petrinjskog, koji od utemeljenja 1842. djeluje samo pod nazivom kasino, a od 1869. u pravilima je navedeno da je to čitaonica Druge banske pukovnije i grada Petrinje.¹¹ Stoga su u Glini i veći otpori promjenama, koje već teku u Petrinji. Osim toga, vjerski i nacionalni sastav stanovništva Gline koja je 1873. ima 1.138 stanovnika umnogome se razlikovao od onoga u bivšim vojnim komunitetima Banske krajine u kojima je u znatnoj većini prevladavalo stanovništvo katoličke vjere hrvatske nacionalnosti. Primjerice, u Petrinji je te godine od ukupno 3.150 stanovnika, tek 402 pravoslavne vjere, a u Kostajnici od 1.981 stanovnika 391 ih je pravoslavne vjere.¹²

Budući da glinski kasino nije bilo moguće preurediti i prilagoditi aktualnim društvenim kretanjima, skupina građana među Glinjanima potiče osnivanje narodne čitaonice u kojoj bi znatnim dijelom u zadovoljenju svojih kulturnih potreba trebali participirati glinski građani. U međuvremenu ovom inicijativnom krugu prilaze poneki umirovljeni časnici i činovnici, ponajviše podrijetlom Banovci, koji također u novoj čitaonici vide i prepoznaju kulturne, ali i nacionalne vrijednosti kojih nije bilo, a niti je moglo biti u časničkom kasinu. Tako se dogodilo da se u trenucima osnivanja glinske čitaonice gasi djelovanje tamošnjeg kasina, koji međutim službeno postoji do 1875. godine.¹³ Oko utemeljenja čitaonice najviše su se zauzimali ravnatelj i učitelj Građanske škole u Glini, svećenici, poznatiji trgovci, ali i nekolicina kra-

¹⁰ *Obzor* 3 (1873.) 8, 2.

¹¹ HDA, 434 1869-91-214.

¹² HDA, 434 1873-80-2/1.

¹³ Nikola PAINKOVIĆ, *Schema der Grenz-Landes-Verwaltung*, Agram 1875., 71.

jiških časnika. Od 86 članova, koliko ih je upisano do glavne skupštine održane 1. veljače 1874., prema vjeri je najviše bilo katolika, pa je stoga za predsjednika izabran glinski župnik Miroslav Matić, a za potpredsjednika glinski proto Marko Slavnić. Tajničke poslove obavljao je ravnatelj Građanske škole Stjepan Mučan, a zapisničar je učitelj Matija Perak. Pravila su bila odobrena 14. prosinca 1874. god. od Generalkomande kao krajiške zemaljske uprave u Zagrebu i to uz primjedbe koje su se odnosile i na sam naziv Društva. Umjesto Narodna čitaonica, društvo počinje djelovati tek kao Čitaonica u Glini.¹⁴ Ali treba naglasiti da su ovo prva pravila jednog kulturnog društva u Glini koja su pisana samo na hrvatskom jeziku, i u tom obliku odobrena. Dobro je prisjetiti se 1870. god. kada je ista skupina glinskih građana osnovala gradsko pjevačko društvo Sokol. Tada društvena pravila pisana na hrvatskom jeziku nisu prihvaćena, već su prije konačnog potvrđivanja morala biti prepravljena i odobrena tek kada su napisana na njemačkom jeziku.¹⁵

Prvu čitaonicu u Banskom krajiškom okružju koja je u svom nazivu i nakon konačnog odobrenja pravila nosila pridjev narodna, osnovali su mještani Jasenovca, dugogodišnjeg sjedišta 12-te satnije Druge banske pukovnije. Njima je uspjelo ono što nisu stigli građani Gline, a više vojne vlasti u Zagrebu u cijelosti su prihvatile prijedlog pravila koji je donijela skupština Društva još 25. siječnja 1874. god. U to vrijeme Jasenovac ima status političke općine, ima 2.376 stanovnika, ponajviše obrtnika i trgovaca koji su i potaknuli utemeljenje čitaonice, prve u stoljetnoj povijesti tog mjesta. Pravila imaju 27 članaka koja se razlikuju od pravila čitaonice u Glini, koja su pisana vrlo sažeto i imaju 13 članaka. U uvodu pravila jasenovačke čitaonice zapisano je da su: "otmeniji članovi občine težeći za prosvjetnim napretkom i udruživanjem" odlučili osnovati društvo pod imenom Narodna čitaonica. Čl. 1. određeno je da članovi čitaonice mogu postati "naobraženi" stanovnici Jasenovca i ostalih mjesta, a svrha je podizanje razine obrazovanosti "čitanjem svakojakih političkih, beletrističnih, humorističnih i gospodarstvenih časopisa i knjigah", ali i priređivanje zabava, glazbenih i plesnih večeri i sl. Na društvenim zabavama čitaonice mogu biti odrasli i malodobni članovi obitelji, ali samo uz pratnju člana čitaonice iz dotične obitelji (čl. 3.). Tko postane članom čitaonice, obvezan je u tom statusu ostati najmanje jednu godinu, osim u slučajevima stalnog iseljenja iz Jasenovca. A oni koji nakon godinu dana žele istupiti iz Društva "imadu tri mjeseca unapred svoj izstup predsjedniku pismeno prijaviti", ali je i za ta tri mjeseca "pristojbu platiti dužan" (čl. 5.). Oni članovi koji se "nepristojnim ponašanjem budi na kakvogoder način u društvu nevriedni pokažu – iz društva za uvijek" bit će isključeni (čl. 7). Svaki član ima pravo "tudjince prema vlastitom svom jamstvu – kao gosta u čitaoničke prostorije uvesti. Tako uvedenim gostom, koji

¹⁴ HDA, 434 1874-81-23/1-3.

¹⁵ HDA, 434 1870-91-13/3. Primjerice, umjesto naziva Gradsko pjevačko društvo Sokol, naziv društva je promijenjen i na njemačkom jeziku glasio je: Grenzer-gesangs Verein Sokol in Glina (*Krajiško pjevačko društvo Sokol u Glini*).

će svoje ime i zanimanje u tu svrhu određenu knjigu ubilježiti imati – bit će prosto kroz 3 dana čitaoničke prostorije polaziti. Ako ih više od 3 dana polaze, imat će 1 for. kao mjesečni prinos u društvenu blagajnu položiti” (čl. 10). Međutim, domaće stanovnike zabranjeno je kao goste dovesti u čitaoničke prostorije, budući da oni prema pravilima imaju mogućnost samostalnog pristupa u Društvo, ako se osobno učlane i plate potrebnu članarinu (čl. 11). Društveni odbor treba svim “silami” nastojati da uz pripomoć općinskih vlasti svojim članovima osigura udobne prostorije koje se trebaju sastojati od “jedne sobe za čitanje, a druge za besjedenje ili zabavu, u istim nije dopušteno javne političke govore držati, zatim vikati, čitanje ili zabavu smetajuće prepirke voditi, u čitajućoj sobi pušiti ili dosetljivke (viceve, šale – o. I.G.) zganjati. Na stolu čitajuće sobe stojeće zvonce služiti će čitajućim na uporabu, da šnjim na mir opomenu dade, što svaki uvažiti imade...” (čl. 14.). A pošto su svi članovi čitaonice obrazovane osobe, nitko od njih nema pravo “zahtievati, da u društveni prostorijah odličnije mjesto dobije” (čl. 24.). Posebnost ovih pravila jest u tome što su to prva čitaonička pravila na ovom području u kojima se određuje da se “svi poslovi čitaoničkog društva imadu voditi u zemaljskom hrvatskom jeziku” (čl. 27).¹⁶ Pozornom analizom pravila mnogobrojnih gospodarskih, kulturnih i drugih društava u Banskoj krajini od 1861. do 1873. utvrdili smo da su ponajviše pisana njemačkim jezikom, koji je bio službeni jezik, a u onim malobrojnim pisanim na hrvatskom jeziku nikada do 1873. nije bilo određeno da je hrvatski jezik službeni jezik jednog društva. Ako se pitanje jezika u pravilima spominjalo, obično se spominjao narodni jezik, ili je to važno pitanje izostavljano. Čitaonica u Jasenovcu tako se svrstala i među prve čitaonice u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini, koje su uz pridjev *narodna* posebnim člankom odredila kao službeni jezik društva hrvatski jezik. Prema našim istraživanjima tijekom 1874. u Hrvatskoj krajini osnovano je šest čitaonica, od kojih su osim jasenovačke, još tri djelovale kao *narodne* čitaonice (u Ogulinu, Gospiću i Vrhovinama). U njihovim pravilima također nismo pronašli odredbe koje govore o upotrebi hrvatskog jezika. Primjerice, osnovna svrha čitaonice u Gospiću pod nazivom *Gospićka sloga*, osnovane krajem 1874. je “mirne sate sprovdjati koristnim čitanjem, pak predstavljati što češće svojim sučlanovom a i gospićkom občinstvu narodne dramske proizvode, spajajuć ih po mogućnosti i s glasbeno-deklamatornimi i sličnimi zabavi”. O službenom jeziku čitaonice u Pravilima Društva nema spomena.¹⁷ Osim toga, jasenovačkoj je čitaonici uspjelo, što se nije moglo postići u poznatijoj Novoj Gradiški, središtu novogradiškoga krajiškog okružja čijim je utemeljiteljima, isto kao u Glini, odbijen prijedlog prema kojemu bi tamošnja čitaonica dobila naziv *narodna*, unatoč činjenici da joj je već prvih dana nakon osnivanja pristupilo 90 članova.¹⁸

¹⁶ HDA, 434 1874-81-28/1.

¹⁷ *Primorac* 4 (1874.) 104, 3.

¹⁸ HDA, 434 1874-81-12/1.

Krajem 1874. u Banskom krajiškom okružju i nadalje opstaju samo tri čitaonice, a zbog različitih pogleda oko naziva i djelovanja nove čitaonice u Kostajnici inicijativni odbor nije uspio izraditi ni prijedlog društvenih pravila. Skupinu građana za izradu pravila predvodio je učitelj Matija Valić, gradski bilježnik Ivan Krnic i više trgovaca i obrtnika koji su bili zapaženi po svom domoljublju, primjerice Pero Pejanić, Luka Sumajstorčić, Ivo Štucin, Mato Maraković i dr. Ono što nisu uspjeli u pogledu čitaonice, djelomično su ostvarili osnivanjem pjevačkog društva, koje je ustrojeno u povodu otvorenja Hrvatskog sveučilišta u Zagrebu 19. listopada 1874. godine. U tom važnom iskoraku u kulturnom životu Kostajnice, inicijativnom odboru za osnivanje čitaonice pridružilo se još 40-ak građana, među kojima gradonačelnik Antun pl. Miškić, župnik Dragutin Kasun, umirovljeni vojni kapelnik Josip Wendl, ljekarnik Carl Werth i mnogi drugi. Ali unatoč prijedlogu da Društvo nosi ime *Hrvatski sokol* prevladalo je mišljenje da takvo ime ne bi bilo dobro primljeno od nekolicine "pravoslavne bratje" koji su također zajednički sudjelovali u osnivanju toga prvoga hrvatskoga pjevačkog društva u Kostajnici.¹⁹ Mogli bismo vjerovati da su slični razlozi kontinuirano sprječavali i utemeljenje nove gradske čitaonice. U Petrinji, političkom, gospodarskom i prosvjetno-kulturnom središtu Banovine, stanje se nije bitno razlikovalo od onog u Kostajnici. Položaj povlaštenih krajiških gradova, oba ova grada izgubili su u lipnju 1871. god., a predstavnike za Hrvatski sabor kao u ostalim dijelovima Krajine nisu birali još od njegova raspuštanja 1867. godine, kada su mahom zastupali stajališta Narodne stranke. Međutim, nakon "sloma politike Narodne stranke" 1873. tu stranku do tada najpopularniju na ovim prostorima, kritizira dobar broj krajiških stanovnika ovog područja. Takvom političkom ozračju govorima i djelom znatno je pridonosio ondašnji petrinjski odvjetnik Milan Makanec,²⁰ jedan od najpoznatijih "narodnjaka" koji je napustio matičnu stranku zbog njezine suradnje s *unionistima* i priznavanja revidirane Hrvatsko-ugarske nagodbe (1873.) i s grupom istomišljenika prešao u oporbu. Politički najobrazovanija osoba u Banskoj krajini zadobiva povjerenje većeg dijela pristaša Narodne stranke u Petrinji, Kostajnici, a djelomice i Glini. Budući da je na ovim prostorima službovao još od 1870., dobro je poznao mentalitet, ali i politička promišljanja krajišnika. Upravo u to vrijeme, njegova popularnost u Banovini raste, a njegovi prijedlozi što ih podnosi kao vijećnik Gradskog vijeća grada Petrinje imaju odjeka i poštuju ih njegovi politički protivnici. Međutim, Makančev politički utjecaj osjetio se i u radu petrinjske čitaonice čiji je član od 1874. godine. S članovima Društva koje predvode trgovac Ivan Petrušić i

¹⁹ Usp. o tome opširnije, HDA, 434 1874-81-66., i 434 1875 81-60.

²⁰ Milan Makanec, političar, odvjetnik (1843.-1883.). Zbog neslaganja s politikom bana Raucha od 1870. službuje na području Druge banske pukovnije. Prvo, odvjetnik je u Vojnom Sisku i tajnik novoutemeljene Trgovačko-obrtničke komore, a od 4. lipnja 1873. odvjetnik je u Petrinji. U to vrijeme vodio je političku bitku protiv Nagodbe i bio je aktivan u društveno-političkom životu Petrinje. Od 1873. on je idejni vođa oporbenih petrinjskih gradskih vijećnika. Bio je jedan od utemeljitelja Petrinjske štedionice i član petrinjske čitaonice od 1874. do 1876. god.

obrtnici Josip Trpinac i Mato Vuksan potiče izradu novih društvenih pravila, kojima se nastojalo još uvijek službeno postojeći kasino-čitaonicu preurediti u narodnu, hrvatsku čitaonicu, u kojoj više ne bi trebala prevladavati "njemština". Ali taj naum nije bio prihvatljiv za većinu članova odbora Društva, posebice onih koji su svojim statusom i načinom razmišljanja kao dugogodišnji članovi kasina, u nova pravila nastojali pretočiti i neka od njegovih bitnih obilježja po kojima je taj tip čitaonice bio prepoznatljiv u svom djelovanju od 1842. godine. Stoga su prijedlozi "Makančeve skupine" tek djelomično postignuti donošenjem Pravila u lipnju 1875. koja je potpisao umirovljeni časnik, narodnjak Matija Sigur, poštar Luka Dukić, trgovac Stjepan Bifflin i politički neaktivni profesori tamošnjeg učiteljišta, Josip Glaser i Antun Pechan. Prijedlozi u pogledu imena društva, kojim bi se odredilo da je to hrvatska čitaonica, nisu prihvaćeni kao i u drugim mjestima Krajine, pa se dotadašnji petrinjski kasino-čitaonica tek preimenuje u Narodnu čitaonicu. Pravila imaju 45 članka, nisu tipska, a po svom sadržaju temeljito razrađuju gotova sva pitanja bitna za rad čitaonice. U 11 članaka razrađuju su prava i obveze članova, odnos prema gradskim vlastima i sl. Osim detaljiziranja i preciznosti primjećujemo da se znatno razlikuju od pravila glinske i jasenovačke čitaonice. Prvo, zbog činjenice što petrinjska čitaonica samo nastavlja svoje djelovanje s djelomično izmijenjenim upravnim odborom, pravila su osim hrvatskog jezika pisana i njemačkim jezikom. Drugo, što sadrže neke norme humanitarnog značaja, primjerice društvo se na određen način brine o udovicama i djeci bivših članova i omogućava im besplatan pristup u čitaonicu, i "k društvenim zabavam" koje ona organizira.²¹ Nadalje, u pravilima se taksativno ne nabrajaju socijalne skupine po zvanjima i zanimanjima, kao što je to slučaj u Glini, već se čl. 1. naglašava da članovi Narodne čitaonice u Petrinji mogu biti obrazovane osobe svih socijalnih skupina, odnosno "svih stališa" kojima je glavna svrha "da čitanjem i zabavami unapriede druževnost i uzvise užitak života, a sjedište mu je u Petrinji".²² U Petrinji je tada djelovala najstarija i jedina Učiteljska škola u Vojnoj krajini pa je u pravilima predviđeno da je "slušateljem ovdašnjeg učiteljstva dozvoljeno besplatno posjećivanje društva uz prethodnu prijavu i dozvolu odbora", a oni se ne ubrajaju među prave članove (čl. 6.). Ovakav članak ugrađen na zahtjev profesora Učiteljske škole bio je svrhovit i upravo u petrinjskoj čitaonici doživio je svoj puni smisao, budući da je time omogućeno praćenje tiska mnogim vrijednim, u pravilu siromašnijim učiteljskim pripravnicima što je nedvojbeno utjecalo i na njihova kasnija politička opredjeljenja. Zanimljivost, ali i vrijednost ovih pravila jesu i odredbe o ponašanju članova i korisnika čitaonice. Slično kao u jasenovačkoj čitaonici i u petrinjskoj čitaonici, posebice u "čitačkoj sobi ne smije nitko bez potrebe mir poremetiti" (čl. 13.). U društvene prostorije od sada zabranjeno je "pse povediti" (čl. 14.), a "odnašati novine, knjige, zemljovide itd. iz čitače sobe makar

²¹ Državni arhiv u Sisku – Sabirni centar Petrinja (DASK-SCP), zbirka knjiga i spisa – 1875 1406, K-1.

²² Isto.

samo na kratko vrijeme nije dozvoljeno" (čl. 15.). Najveće ovlasti u društvu ima predsjednik i njegov zamjenik. Oni nadziru "svu upravu društva prema članovom i nečlanovom, predsjednik sazivlje glavne i odborske sjednice, te jim i predsjeda" (čl. 27.). Na odborskim sjednicama donose se odluke o pretplati "na sve bolje političke, znanstvene, beletrističke i satirične listove" i određuje broj i vrsta zabava, koju priređuju "odabrani redatelji zabava" (čl. 37.). Novine koje se pročitaju, a nisu predviđene da ulaze u fond čitaoničke knjižnice, mogu se prodavati na dražbi i to samo članovima Društva (čl. 41.). A za prijedloge i primjedbe članova ustrojava se Knjiga želja i pritužbi koja je "izložena u društvenih prostorijah" (čl. 44.). Prema socijalnoj strukturi članstva petrinjska čitaonica je najbliža onoj u Glini. Od ukupno 138 članova na kraju 1875. godine najveći broj članova otpada na aktivne i umirovljene vojne osobe, državne službenike, liječnike, učitelje, a tek potom na petrinjske trgovce i obrtnike. Osnovni ton u radu daju umirovljeni krajiški časnici, koji još žale za starim krajiškim sustavom i kasinom, potom suci i državni odvjetnici, u pravilu pristaše vladine Narodne stranke. Tako se dogodilo da se glas već osvjedočenih petrinjskih hrvatskih domoljuba vrlo slabo sluša, a poneki pritajeni pravaši istupaju iz Društva. U glinskoj čitaonici koja je smještena u prostorijama bivše krajiške zgrade u središtu grada i ima 82 člana, već sljedeće godine nakon osnivanja dolazi do većeg nesuglasja. Katolički i pravoslavni svećenik više ne drže čelne funkcije u Društvu, tek svojim autoritetom kao članovi čitaonice blagotvorno djeluju na prisutne, ali još znatno prikrivene i javno neizražavane političke nazore pojedinih članova čitaonice. Jedan od utemeljitelja Društva i dugogodišnji član bivšeg kasina, potpukovnik Nikola pl. Čudić preuzeo je dužnost društvenog predsjednika, a zamjenik i društveni tajnik je bivši krajiški satnik Maksimilijan Hrnjak.²³ Vrijeme je to početka Bosansko-hercegovačkog ustanka koji je ostavio neizbrisiv trag na politički život u Banskom krajiškom okružju, posebice Glini, Kostajnici, Dubici i nešto manje u Petrinji. Budući da su neki članovi kulturnih društava Banovine bili i društveno-politički djelatne osobe, njihovu politički nazori sve su naglašeniji u njihovom djelovanju. Ponajprije ovdje mislimo na pjevačka društva i čitaonice. U Petrinji je sredinom 1875. za gradonačelnika izabran pravaš Ivan Petrušić iz čijeg se djelovanja zaključuje da je neupitno vjerovao u ujedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom nakon njezina oslobođanja od turske vlasti. Potiče čelništvo Čitaonice u pružanju novčane pripomoći bosanskim prebjezima, ali kada je dobio informacije da na tom području boravi pretendent na srpsko prijestolje Petar Karađorđević-Mrkonjić i socijalisti Vasa Pelagić i Manojlo Hrvačanin, zbog okupljanja srpskih dobrovoljaca i njihova prebacivanja u Bosnu i Hercegovinu s krajnjim ciljem njezina ujedinjenja sa Srbijom i Crnom Gorom, zauzima suprotna stajališta prema odborima za prebjege, kao i prema ustanku. Osim toga, zapovjedni general i glavar uprave Hrvatsko-

²³ Nikola PAINKOVIĆ, *Schema der Grenz-Landes-Verwaltung*, Agram 1876., 2, 72.

slavonske vojne krajine u Zagrebu Antun Mollinary²⁴ pismeno upozorava gradonačelnike Kostajnice i Petrinje na velikosrpsku promidžbu koja se u zadnje vrijeme širi među krajiškim stanovništvom i izbjeglicama. Petrinjski gradonačelnik i čelna osoba čitaonice smatra da je u Petrinji tek nekoliko stanovnika pravoslavne vjere “nadahnuo velikosrpstvom” među kojima su samo dvojica članovi tamošnje čitaonice. A prema izvješću kotarskog pristava u Glini Jovana Vojnovića, član tamošnje čitaonice Đoko Urica pristaša je i najpovjerljivija je osoba Petra Karađorđevića. Osim toga, taj bivši krajiški časnik, sada trgovac i gostioničar,²⁵ u vlastitoj je kući u Poštarskoj ulici u Glini nekoliko puta davao utočište i skrivao Petra Karađorđevića, Pavla Jovanovića²⁶ i dr.

Upravo u tom razdoblju uočavamo nagli porast verbalnih sukoba između stanovnika Banovine na vjerskoj i nacionalnoj osnovi. Zbog socijalne i vjerske strukture članstva posebice je to bilo naglašeno u čitaonicama. Međutim, niti u jednoj čitaonici i ostalim kulturnim društvima članovi se nisu svrstavali u čvrsto oblikovane skupine po toj osnovi, nego je to u početku bilo pojedinačno zastupanje suprotnih političkih stajališta. U stranačkim glasilima tom krupnom problemu prilazilo se različito. Primjerice, u *Obzoru*, glasilu Narodne stranke, u pravilu se nastoji isticati sloga i zajednički rad kao jedna od glavnih značajki članova kulturnih društava. “Obzoraši” daju naglasak na postignute uspjehe društava i previše ne potiču osjetljiva vjerska odnosno nacionalna pitanja, ponajprije hrvatsko-srpska, koja se u tim društvima nedvojbeno sve više ističu. Najbolji primjer je već spomenuta gospićka čitaonica, o kojoj se u *Obzoru* početkom rujna 1878. raščlanjuje i analizira društveni rad za 1877. god. Primjerice, ponavljaju se već uobičajna i poznata stajališta o općoj važnosti postojanja i svrhe čitaonica, pružanju prilika članovima za duševni rad i zabavom. Nabrajaju se listovi, časopisi i poučne knjige koje čitaonica drži, a najvažnije je davanje kazališnih i inih predstava. Vrlo rijetko se piše o eksczesnim slučajevima, razlozima otkazivanja nekih novina ili knjiga, a o hrvatskoj nacionalnoj komponenti i hrvatskom domoljublju, ali i o velikoprskim nastojanjima rijetko se piše ili se te pojave prešućuju. Međutim, od početka izlaženja glasila Stranke prava *Slobode* u rujnu 1878., koja u hrvatsko novinarstvo unosi nešto sasvim novo i u *Obzoru* se počinje ocrtavati stvarno stanje i pisati realnije o nekim osjetljivim temama u Krajini. Tako u rujnu 1878. godine dopisnik *Obzora* piše da

²⁴ Antun MOLLINARY, zapovjedni general u Zagrebu i glavar uprave Hrvatsko-slavonske vojne krajine (1820.-1904.). Na tu dužnost imenovan je 1870., a osnovni zadatak mu je bio provođenje krajiških reformi, koje su trebale dovesti do postupnog razvojačenja Vojne krajine. Tijekom putovanja Krajinom posjetio je Petrinju, Glinu i Kostajnicu i bio proglašen počasnim građaninom tih gradova.

²⁵ Usp. o tome više, Zvonimir MATAGIĆ, *Grada za povijest Banije i grada Petrinje*, Rijeka 1960., 272-284.

²⁶ Pavle (Paja) Jovanović (1849.-1897.) kao profesor radio je u Zemunu, Petrinji i Sarajevu, gdje je pokrenuo časopis *Trebević*, ali je zbog širenja “velikosrpstva” kao profesor bio nepoželjan u Bosni. Iz Petrinje odlazi u Zagreb, gdje je 4. 10. 1884. pokrenuo list *Srbobran*.

u Lici do “pred godinu dana nije nitko doli sgoljnih Hrvata koga drugog poznao dok se nekoliko nezdravih elemenata ovamo doseli, te nekakvo srbstvo u ovom čistom hrvatskom kraju propovjedati počese”.²⁷ O sličnim pojavama u kulturnim društvima Banske krajine različito se promišlja. Međutim, ni članovi pravoslavne vjere nemaju o tome uvijek jedinstvena stajališta. Primjerice, u Glini gdje je početkom 1878. primjetan porast velikosprskih nastojanja, učitelj Milan Rašković, član glinske čitaonice i predsjednik tamošnjega pjevačkog društva smatra da je glavna zadaća Društva “kročiti put hrvatske pjesme”. Pod njegovim ravnanjem početkom 1878. u prostorijama čitaonice glinskim građanima pjevane su Zajčeve pjesme *U boj! i Živila Hrvatska! Tam gdje stoji* od Vatroslava Lisinskog,²⁸ dok se u Kostajnici perfidnim političkim igrama teži ugasiti rad tamošnjeg pjevačkog društva, a zbog istih razloga davno zamrli rad čitaonice još nije pokrenut. U Jasenovcu rad Narodne čitaonice tih je godina dobro tekao zahvaljujući predsjedniku Antunu Gürtleru, općinskom liječniku i potpredsjedniku Dragutinu Kempfu, uglednom užarskom obrtniku.²⁹ U toj čitaonici još uvijek prevladavaju članovi katoličke vjere Hrvati, Česi i Nijemci, ali bez snažnijih nacionalnih osjećaja koji su primjetniji u Glini i Petrinji. Zbog boljeg razumijevanja takvog stanja u krajiškim čitaonicama, nastojali smo istražiti broj, naslove i autore knjiga i novina koje su čitaonice držale i primale od njihova osnivanja. Poznato nam je da je glinski župnik Matić, još kao predsjednik čitaonice, 1874. god., zatim kao član i kao povjerenik *Književnog društva sv. Jeronima* za Glinu³⁰ pokušao društvo pretplatiti na kalendar *Danicu*, ali u tome nije uspio. Tek su nabavljena dva djela Ivana Trnskog³¹ koji je kao upravni časnik službovao na području Prve banske pukovnije sa sjedištem u Glini od 1846. do 1858. i bio vrlo aktivan u završnoj fazi Hrvatskoga narodnog preporoda, posebice 1848. uoči i nakon imenovanja dotadašnjega glinskog pukovnika Josipa Jelačića za hrvatskog bana. Riječ je o njegovim pripovjetkama *Učitelj Dobrašin* tiskanim 1871. u Zagrebu i zbirci pjesama *Kriesnice* (drugo izdanje) tiskanim 1865. u Karlovcu. Zauzimanjem krajiških časnika koji su sudjelovali u osnivanju glinske čitaonice, u književni fond prenesen je veći broj knjiga iz bivšeg kasina, a to su bila njemačka izdanja, raznih struka, ponajviše gospodarsko-povijesnog značaja.³² U tek osnovanoj priručnoj knjižnici glinske čitaonice našla su se i djela poznatog ilirca i suradnika bana Jelačića, rođenog Banovca Ognjeslava Utješenića –

²⁷ *Obzor* 8 (1878.) 200, 2. 9.

²⁸ *Narodne novine* (1878.) 17, 21. 1. 35, 4.

²⁹ Nikola Painković, *n. dj.*, 72.

³⁰ *Danica* koledar i ljetopis Društva svetojeronimskoga za 1876., Zagreb 1875., 47.

³¹ Ivan Trnski, krajiški upravni časnik, hrvatski književnik (1819.-1910.). Od 1842. kao krajiški upravni časnik radio je u pukovnijskim stožerima u Petrinji i Glini, te u sjedištima satnija u Gorama, Maji i Vrginmostu. U Glini je napisao više prigodnih pjesama, budnica i podupirao izbor glinskog pukovnika Josipa Jelačića za hrvatskog bana.

³² DASK-SCP, ostavština Zvonimira Matagića, 1876-93/1.

Ostrožinskoga. Riječ je o njegovim zbirka pjesama *Vila Ostrožinska* (prvo izdanje) tiskanim u Beču 1871. godine i *Nedjeljko* (prvo izdanje) tiskanim također u Beču 1860. godine. Zanimljivost je u tome što smo iste pjesme pronašli i u popisu knjižnog fonda čitaonice u Petrinji i učiteljske knjižnice Druge banske pukovnije čije je sjedište bilo u zgradi Učiteljske škole u Petrinji. Već tijekom 1868. on je u Banovini imao povjerenike kod kojih su zainteresirani mogli izvršiti pretplatu na njegove knjige. U Glini je to bio trgovac Gligo Slijepčević, a u Petrinji umirovljeni časnik Nikola Borojević.³³ Utješenovićeve pjesme dobro su primili mnogi čitatelji Banovine, posebice oni koji su u potpunosti pravoslavnu vjeru na ovim prostorima počeli poistovjećivali sa srpstvom.³⁴ Ovakav način promišljanja koji se znatnije počeo osjećati tijekom Bosansko-hercegovačkog ustanka u većine stanovnika pravoslavne vjere u čitaonicama Banovine i dalje potiču srpski listovi *Zastava* i *Javor*. Nasuprot tome, nakon Berlinskog kongresa (1878.), posebice u pogledu zaključaka o priznanju državnog suvereniteta kneževine Srbije i dobivanja mandata za austrijsku okupaciju Bosne i Hercegovine, ali i nakon pojave prvoga pravaškog lista, u mnogih Hrvata, članova kulturnih društava u Banskome krajiškom okružju također se primjetnije rasplamsava, dotad dosta umjerena hrvatska nacionalna svijest. Ponajviše je bilo to poticano raznovrsnim člancima u *Slobodi*, koja kao glasilo ali i kao stranka čije interese zastupa, nije imala još detaljnije razrađenu programsku orijentaciju, pa se objavljuju *Dopisi iz Krajine* u kojima se zastupaju radikalna stajališta s hrvatskim predznakom. Prema našem sudu, takvi članci u svojoj biti imali su iskrenu poruku, dosta točnu dijagnozu stanja, ali su često obojeni nedovoljnom političkom mudrošću. Od pristaša Stranke prava list je u Banovini dobro primljen, a među čitaonicama prva se na *Slobodu* pretplatila ona u Petrinji i to već u studenome 1878. god.³⁵ Petrinjskoj čitaonici to je uspjelo ustrajnim nastojanjem nekolicine dugogodišnjih članova, i to pravaški opredijeljenog gradonačelnika Petrušića, pravaša Đure Cettole, građevinskog poduzetnika, Mije Biljana, profesora petrinjskog učiteljišta, Josipa Lampea, pekara, Andrije Pirnata, trgovca, zatim politički neopredijeljenih Vjenceslava Rijačeka, suca podrijetlom Čeha, ali i potporom nekih narodnjaka, primjerice ljekarnika Pavla Panaca i dr. U Petrinji *Slobodu* tada šire i član čitaonice odvjetnik dr. Josip Ivandija i tek dvije godine njegov mlađi suistomišljenik, pravnik i književnik Ante Kovačić, koji tijekom 1877. i 1878. gotovo svakog tjedna boravi u Petrinji. U druženju sa Petrinjcima promiče ideje Ante Starčevića i čita

³³ Vidi, *Književni oglas Psalmi Davidovi – u slogu srbskijeh narodnijeh pjesama spjevana po svetome pismu O. Utješinović-Ostrožinski*, U Beču 1868., 2.

³⁴ O tom važnom i još detaljno neistraženom problemu u drugom izdanju knjige *Nedjeljko* 1888., dakle nekoliko godina prije smrti Utješinović je napisao: "Ovo moje pjesničko djelo koje izašlo na svijet godine 1860. bijaše s oduševljenjem primljeno u narodu srbskomu, koji je tu nazirao izraz narodne duše i ogledalo pravoslavne crkve svoje., ele je ovo djelo pravoga srbskog-narodnoga zamišljaja, u kome se živim bojama ukazuje najuže spajanje narodnosti i crkve srbske, kako ta spona zaista postoji u životu naroda srbskoga". (O. UTJEŠENOVIĆ-OSTROŽINSKI, *Nedjeljko* (drugo izdanje), Beč 1888., 229.)

³⁵ DASK-SCP- Ostavština Zvonimira Matagića, spis 1878-93/1.

svoje priloge u novinama i časopisima koji su objavljivani u tjedniku *Primorac*, tiskanom u Kraljevici, te zagrebačkim listovima *Obzoru* i *Viencu*.³⁶ Dakako da je u petrinjskoj čitaonici vladala zainteresiranost za pojedine njemačke, slovenske i srpske listove. Poznato nam je to iz uvida u društvene zapisnike, a istraživači bi to mogli zaključiti i nakon analiziranja socijalne, vjerske i nacionalne strukture društvenih članova. Od 140 članova na kraju prosinca 1878. godine 96 ih je katoličke vjere, od kojih 76 Hrvata, 6 Čeha, 5 Nijemaca, 2 Mađara, 1 Talijan, 1 Slovenac i 5 ostalih, te 5 Židova, a od 30 pravoslavnih svi su se učitelji, trgovci i obrtnici osim trgovca Toše Tomića i nekoliko vojnih osoba, izjasnili i bili upisani kao Srbi. Prema zanimanjima među članovima katoličke vjere, odnosno Hrvatima, najviše je državnih službenika (sudaca, odvjetnika, činovnika, šumara) ukupno 20, potom obrtnika (15), pa trgovaca (14), učitelja (11), vojnih osoba (6), mjernika, graditelja (6), liječnika (1), ljekarnika (1), dvije udovice, jedna supruga obrtnika i druga liječnika. Zanimljivost ovog popisa koji dosad nismo primijetili niti u jednoj banovinskoj čitaonici, je u tome što smo među članovima čitaonice evidentirali i jednog petrinjskog poljodjelca Matiju Volarevića, inače uglednoga petrinjskog građanina. Među pravoslavnima, odnosno Srbima, što je i razumljivo, najviše je trgovaca (14), a tek jedan obrtnik, što nam može dati korisne odgovore u pogledu njihove supremacije na ovim prostorima. Državnih službenika (sudaca, činovnika i sl.) među Srbima bilo je također 10, tri svećenika i isti broj učitelja. Od ostalih članova čitaonice među 5 Židova, tri su trgovca, jedan državni službenik i jedan liječnik, od 6 Čeha, dva su učitelja glazbe i tri državna službenika i sl.³⁷

Petrinjska i glinska čitaonica bila su žarišta ostalih kulturnih događaja u svojim sredinama. U sklopu njih ili u njihovim prostorijama održavane su kazališne predstave, glazbene večeri i nastupi tamošnjih pjevačkih društava. Tako Dobrovoljačko kazalište u Petrinji, osnovano 1877. god. svoje probe i predstave redovito održava u čitaoničkim prostorijama. Glumci kazališnog društva su i članovi čitaonice, a predstave se daju na njemačkom i hrvatskom jeziku. Zbog prikazivanja predstava na njemačkom jeziku prosvjeduju petrinjski građani, ali i članovi čitaonice, pristaše Stranke prava, koji od jeseni 1878. imaju svoje klubove u Glini, Petrinji i Kostajnici. Glumci petrinjskog kazališta, koji pristaju glumiti na njemačkom jeziku, članovi čitaonice ponajviše državni službenici i pristaše provladine Narodne stranke, doživljavaju oštre kritike svojih kolega. Posebice žestoko i neodmjereno o tome je pisano u *Slobodi* pod naslovom *Švabski komedijaši*,³⁸ a pod

³⁶ U Petrinju je A. Kovačević dolazio zbog djevojke Anke Hajdin s kojom se kasnije i vjenčao. Vrlo opširna i zanimljiva pisma o toj ljubavnoj vezi i boravcima u Petrinji objavio je njegov sin Krešimir Kovačić. Vidi: Krešimir KOVAČIĆ, Zapisi i bilješke o Anti Kovačiću, *Građa za povijest književnosti hrvatske*, Zagreb 1955., 25, 11-81.

³⁷ DASK-SCP, Zbirka knjiga i spisa K-1.

³⁸ Primjerice Franjo Erben, mjernik i jedan od čelnih ljudi u čitaonici prozvan je "čelavim dotepencem". Kritizira se i ugledni član Društva prof. Simeon Frangeš i njegova "krezuba" supruga, potom "doktor Linder židov i nekoliko pravoslavne bratje ala Dizdar". (*Sloboda* 2 (1879.) 71, 4.)

naslovom *Opet Germanija u Petrinji* prilog je tiskan i u Šenoinu *Viencu*.³⁹ Nasuprot ovoj, mogli bismo reći razumljivoj ostavštini germanizma, iznenađuju sve naglašeniji izljevi velikosrpskih nastojanja, koje u petrinjskoj čitaonici 1878. i početkom 1879. promiču trgovac Nikola Vujatović i učitelj Mile Babić.⁴⁰ Međutim, Babić, učitelj petrinjskog učiteljska od listopada 1878. svoja politička stajališta ponajviše javno iznosi izvan čitaonice i to pred učenicima učiteljska pravoslavne vjere s kojima zajedno pjeva pjesme *Prag je ovo milog Srbina, Čuj Dušane, Srbin Srbstvo slavi...* i nazdravlja "knjazu Milanu i Velikoj Srbiji".⁴¹ S ovakvim stajalištima oštro je polemizirao član čitaonice, Mijo Biljan,⁴² koji o odnosima u društvu i općenito o stanju u Petrinji i njezinu kulturnom životu piše u *Slobodi*, sudjeluje na pravaškim sastancima u gradu, i ideje Ante Starčevića širi među učenicima Učiteljske škole, poglavito podrijetlom Ličanima kojih je na tom učilištu bio nemali broj. Predsjednik čitaonice, profesor Josip Welko⁴³ i direktor učiteljska Ivan Balaško, obojica visoki državni službenici, politički neangažirani, ali nedvojbeno provladino opredjeljeni, ravnomjerno osuđuju postupke Babića i Biljana. Prvo, zbog straha od mogućeg raskola među članovima čitaonice, a potom i zbog njihova političkog utjecaja na učenike. Budući da se širenje pravaštva na ovom području više nije moglo zaustaviti, kao i zbog izbora Biljana u upravni odbor čitaonice, prof. Welko povjerava čast društvenog predsjednika sucu Vjenceslavu Rijačeku, što je upućivalo na postupno stabiliziranje društva i poduzimanje radnji koje realno mogu koristiti podizanju hrvatske nacionalne svijesti među petrinjskim građanstvom.

Političko, ali i kulturno ozračje u ostalim mjestima Banovine, također umnogome ocrtavaju pojačani vjerski i nacionalni nesporazumi, ponajviše hrvatsko-srpski, koji u proljeće i ljeto 1879. najveći zamah imaju u Glini i Kostajnici, a tek zatim u Petrinji, Jasenovcu, Sunji i dr. Razotkrivanju takvog stanja znatno pridonose i dopisi objavljeni u *Slobodi* čiji su autori s ovog područja. Ali, s druge pak strane, takvi dopisi podižu političke napetosti koje se reflektiraju i negativno odražavaju u svim segmentima društvenog života. Unatoč tome, Stranka prava na Banovini ima sve više članova, a posebice su aktivni pravaški klubovi u Petrinji krajem 1879. god., na čelu s Biljanom i Kostajnici koje vodi učitelj Đuro Cipšić.⁴⁴ A politički odnosi koji su proizla-

³⁹ *Vienac* 11 (1879.) 30, 26. 7. 1879.

⁴⁰ O njemu usp. više: Ivica GOLEC, *Petrinjski biografski leksikon*, Petrinja 1999., 10-11.

⁴¹ DASK-SCP, Učiteljska škola Petrinja K-6, 25. 6. 1879., Opširnije vidi i: I. GOLEC: *Povijest školstva u Petrinji (1700.-2000.)*, Petrinja 2000., 120-121.

⁴² Mijo Biljan učitelj (1852.-1924.). Učiteljsku školu završio u Petrinji, ubraja se među najvatenije petrinjske pravaše od 1878. do 1886. godine. (Usp. o njemu opširnije: I. GOLEC, *Petrinjski biografski leksikon*, 31.)

⁴³ Josip Welko (1825.-1896.) prvi ravnatelj trogodišnje Učiteljske škole u Petrinji od 1871. do umirovljenja 1878. (Usp. o njemu opširnije: I. GOLEC, *Petrinjski biografski leksikon*, 507-508).

⁴⁴ Đuro Cipšić (1856.-1930.). Kao učitelj službovao je u Kostajnici od 1874. do 1884. i Petrinji 1884. do 1886. god. (Usp. o njemu opširnije: I. GOLEC, *Petrinjski biografski leksikon*, 57.).

zili iz stranačkih, vjerskih i nacionalnih prijepora bitno obilježavaju i društveni život u Glini. Predsjednik čitaonice, ujedno i glinski načelnik Nikola pl. Milić, bivši krajiški časnik, kojemu prema njegovim dotadašnjim političkim činima ne bismo mogli pripisati naglašenije zauzimanje za srpstvo, ali i osoba koja, s nepovjerenjem gleda na malobrojne glinske pravaše, tek je osoba koja je čitaonici potrebna ponajviše zbog financijskih razloga, a potiče i humanitarno djelovanje u Društvu. Dopisom od 23. svibnja 1879. izvještava mjesni školski odbor u Glini da mu čitaonica dostavlja novčani iznos u visini od 60 for. i 50 novčića “da se još ove školske godine med dotičnu najsiromašniju školsku mladež podijeli”.⁴⁵ Osnovne političke smjernice u radu Društva daju članovi upravnog odbora, potpredsjednik Simo Radojčević, trgovac i oni članovi koji se zalažu za “slogu i napredak”, primjerice učitelj Matija Perak, koji od osnivanja glinske čitaonice (1874.) neprekidno obavlja poslove društvenog blagajnika i zapisničara. Glinski pravaši to promatraju na svoj način i smatraju sretnom okolnošću što je Glina mali gradić “jer inače bila bi za cijelo metropolom propagande za Dušanovo carstvo”. A za čitaonicu je šteta, piše dopisnik *Slobode*, “što to ime nosi, jer u njoj vlada partaičnost, nemože bo da čitaš listove, koje bi želio, već koje ti neka hrpa silom nametne”. Tako je bila i *Sloboda* naručena, ali nekolicini se gospode nije svidio taj list, pa “oni udri u Knjigu željah glupim bezobraznim načinom taj list osvajivati, da se ima iz čitaonice odstraniti....”.⁴⁶ Istovremeno, kada se otkazuje pretplata na *Slobodu* u glinsku čitaonicu redovito stiže glasilo srpskih radikala *Zastava* i naručuje se srpski zabavno-poučni i književni list *Javor* i nekoliko njemačko zabavno-političkih časopisa.⁴⁷ Međutim, za *Slobodu*, nastavlja dopisnik iz Gline, koja “odiše samo onim idejama, koje moraju resiti svakog svjesnog i poštenog Hrvata, u kojoj čovjek čita samo plemenite i uzvišene stvari, što naime Hrvat po svetom pravu i historiji tražiti mora, dapače mora da ju čita i tzv. Srbin... da se popravi, da ne identificira vjeru i narodnosti, pa da postane tako dobrim Hrvatom, kao i svaki drugi...”.⁴⁸ Ovakvo razmišljanje glinski pravaši i članovi čitaonice potkrepljuju, prema njima, “svima” poznatom činjenicom, da prije desetak godina stanovnici Gline i okolice pravoslavne vjere uopće nisu znali za “srbstvo i srpsku vjeru već su svi bili Hrvati”.⁴⁹

Polemike o aktualnim političkim pitanjima, koja se uklapaju u rasprave o daljnjem djelovanju i svrsi čitaonica nisu poticane samo u Banovini, već su stalno prisutne i u ostalim dijelovima Krajine. Primjerice, u Ličko-otočkom krajiškom okružju osnovane su i djeluju četiri čitaonice (Gospić, Korenica, Donji Lapac i Otočac), a najmasovnija i najvažnija je ona u Gospiću, koja od 1878. god. udruživanjem dotadašnjih čitaonica (*Čitaonica* u Gospiću i

⁴⁵ DASK, Zapisnik sjednicah mjestnog školskog vieća u Glini, knjiga 96.

⁴⁶ *Sloboda* 2 (1879.) 40, 3.

⁴⁷ DASK-SCP, Ostavština Zvonimira Matagića, 1878./9-96/2.

⁴⁸ *Sloboda* 2 (1879.) 40, 3.

⁴⁹ *Sloboda* 2 (1879.) 43, 3.

Gospićka sloga) djeluje pod nazivom *Lička vila*.⁵⁰ Za razliku od banovinskih čitaonica, osnivanje ove čitaonice događa se upravo u vrijeme ponovnog uzleta Stranke prava, što nam može pružiti odgovore na mnoga pitanja koja se u toj čitaonici tada događaju. Društvo je pretplaćeno na *Slobodu* i ostale značajnije hrvatske novine i časopise kao što su: *Srijemski Hrvat*, *Vienac*, *Obzor*, *Gospodarski list*, a glazbene večeri i ostale kulturne priredbe koje se održavaju u prostorijama te čitaonice odišu hrvatskim domoljubljem, što umnogome treba zahvaliti predsjedniku Antonu Biničkom,⁵¹ ostalim članovima ravnateljstva društva, ali i velikom broju članova pristaša Stranke prava. Tako je prema dopisu jednog člana *Ličke vile*, nakon uzorno održane i domoljubljem nadahnute kulturne večeri, Gospićanima slavje pokvario trgovac Omčikus iz Udbine koji je počeo pjevati pjesmu *Banovina, Krbava i Lika, Srbiju na vojsku poziva!*, a potom pridošli stanovnici pravoslavne vjere samo su "srbske" pjesme pjevali.⁵² U Otočcu, također bivšem pukovnijskom središtu, čitaonica je osnovana 1873. godine,⁵³ a preuređena 1877. godine. Prema novim pravilima donesenim 1879. god. ponajprije treba raditi na promicanju hrvatske umjetnosti. Pojedini članovi postavljaju pitanje kako se uopće i može li se ta svrha društva ostvarivati kad u čitaoničkom odboru sjedi šest bivših krajiških časnika "koji ni hrvatski neznaju ili neće da znadu". Više puta je bilo na dnevnom redu postavljeno pitanje naziva čitaonice, prema kojima bi se konačno to društvo trebalo prozvati Hrvatska čitaonica u Otočcu, ali ukorijenjeni austrijski duh umirovljenih časnika i državnih službenika uvijek je to sprječavao, jer je njihov broj prevladavajući u čitaonici i njezinu odboru. Sada se ova većina sastoji "od 38 častnikah od kaste umirovljenikah i mnogih činovnikah i činovničkah, bivši do nedavno feldbabe, u njemačkoj službi, kojim do hrvatskih težnjah nimalo stalo nije. Oni se nisu otrešli militariskog austrijanskog duha, te se klanjaju do crne zemlje, čim koji sabljaš samo kakvu želju iznosi., dok ta generacija odgojena u despotizmu i militariji neizumre teško je nadati se kakvu napredku..."⁵⁴ Ali unatoč tomu društvo napreduje, članovi mogu nesmetano čitati *Obzor*, *Slobodu*, a naručena je i *Zastava*. U društvenim prostorijama djeluje novoosnovano pjevačko društvo *Bilo* koje je na čitaoničkoj priredbi uoči Nove godine skladno pjevalo pjesme *U boj*, *Mojoj zvijezdi* i druge.⁵⁵ Na području Ogulinsko-slunjskog krajiškog okružja najveća čitaonica je ona u Ogulinu, sjedištu tog krajiškog okružja, osnovana 1874. godine.

⁵⁰ HDA, 434 1878-64-21/1.

⁵¹ N. PAINKOVIĆ, *Schema der Grenz-Landes-Verwaltung*, Agram 1880., 3, 109.

⁵² *Sloboda* 2 (1879.) 56, 3.

⁵³ Mirko VALENTIĆ, "Oficirski klubovi i narodne čitaonice u Vojnoj krajini", *Čitaonički pokret u jugoslavenskim zemljama u XIX. stoljeću*, Mali Lošinj-Rijeka 1990., 240-241.

⁵⁴ *Sloboda* 2 (1879.) 152, 4.

⁵⁵ Međutim, niti ova čitaonica nije bila imuna od vjerskih i nacionalnih nesporazuma. Budući da je bila središte kulturnog, ali i političkog života u Otočcu, nekoliko članova čitaonice i pjevačkog društva predlažu, očito pod utjecajem velikosrpskih strujanja izvan toga mjesta, osnivanje pjevačkog društva *Srbija*, ali taj naum tada nije ostvaren.

Od druge polovice 1878. nakon prekida rada tamošnjega pjevačkog i vatrogasnog društva, čitaonica je ostala jedina udruga gdje se događa socijalni život u gradu. Prema redosljedu važnosti sljedeća čitaonica u tom okružju je ona u Slunju, utemeljena tek 1878. godine. Djelovala je u “dosta malenim” prostorijama, isto kao ona u Jasenovcu, a 1879. imala je 50 članova, koji ponajviše čitaju *Obzor*, *Srijemski Hrvat*, *Branislav*, *Vienac*, ali i *Slobodu*. U Novoj Gradiški, čitaonica većinom drži “švabska glasila” ali i *Javor* i *Zastavu*. Međutim ni tu, kao i u Glini, nema mjesta za pravašku *Slobodu*. U opravdanom prigovoru dopisnik tog lista kritizira čitaonicu zbog neprimjerenog odnosa prema hrvatskim glasilima uopće, a posebice naglašava da čitaonicama nije samo svrha blagotvorno djelovati na “izobraženje” njezinih članova, nego i podizanje nacionalne svijesti, što se neće postići sve dotle, dok se hrvatske domoljubne novine kao *Sloboda* zapostavljaju njemačkim i “srbskim novinama”. A mirenje s takvim stanjem “je neoprostiv, takorekuć u nebo vapijući grieh!!!”.⁵⁶ Da bismo dobili potpuniji uvid u ulogu i značaj čitaonica na krajiškom području, letimičan pregled nakratko usmjeravamo i prema Brodsko-krajiškom okružju gdje prevladava tip seoske čitaonice (Babina Greda, Nijemaci, Vrbanja, Crna, Gradište) što je znatno manje prisutno u ostalim dijelovima Krajine. Primjerice u Banskom okružju neke sličnosti s ovim čitaonicama primjećujemo tek s onom u Jasenovcu. A jednu od najstarijih čitaonica u Brodskom okružju, onu u Brodu na Savi, u mnogome mogli bismo uspoređivati s onima u Glini i Petrinji. Ponajprije brodska Narodna čitaonica, kao i ove dvije, izrasta iz kasino-čitaonice, s tim što se ta promjena u Brodu dogodila desetak godina kasnije, a sve do tada službeni naziv Društva bio je kasino-čitaonica, u kome je prevladavao njemački jezik.⁵⁷ Osim toga, tijekom 1878./9. god. rad društva također obilježavaju česti hrvatsko-srpski nesporazumi, o kojima je pisano u *Slobodi*. U dopisu jednoga slavonskog učitelja koji svake godine svrati u svoj rodni grad, koje nam se čine pomalo grube, i prenaplašene, ipak nam se u svojoj suštini čine iskrenim i vjerodostojnim.⁵⁸ To više što nas umnogome podsjećaju na real-

⁵⁶ *Sloboda* 2 (1879.) 40, 3.

⁵⁷ Kasino-čitaonica u Brodu vjerojatno je osnovana već 40-ih godina 19. st., slično kao u Petrinji i Glini. Tijekom 1864. u tom slobodnom krajiškom gradu odnosno vojnom komunitetu osnovano je Društvo čitaonica, a nakon ukidanja vojnog komuniteta Brod o njezinu radu nemamo pouzdanih podataka. S druge pak strane nakon ukidanja pukovnja kasino-čitaonica nastavlja svoj rad u promijenjenim uvjetima, ali i dalje odiše stranim duhom.

⁵⁸ Budući da stanje u glinskoj čitaonici nije nitko tako mudro i jasno u ondašnjem tisku prikazao, a pošto ove riječi, odnosno razgovor između člana gosta učitelja i tri trgovca nosi i određene poruke za bolje razumijevanje nekih budućih događanja u Banovini i na ostalim dijelovima Krajine, iznosimo ih u cjelosti: “Dodjem Vam ja u kasino brodski. Sjedila su na stolicah tapeciranih gospodina tri: jedan koji nekakvi list u rukama držeći šnjofaše, da mu se čitajućemu od kihalice u rukama list prestraviše, i – opazim da je list ćirilicom tiskan, a na čelu stalo ‘Starmali’. – Oho! Brecnem se ja, drugi gospodin čitaše ‘Zastavu’, a treći ‘Javor’. – Oprostite gospodo – zapitam – ‘Ma nije li to kasino hrvatski?!’ – skočivši sva trojica, kao na drotu harlekini misleći da sam pater Belezebu iz pakla došavši ‘Jest, jest ovo je kasina (kinezka?)’ Sjednem. Smotrih ‘Obzor’ pa s njim preda se. Čitam ja, čitaju oni. Pitam se: bre more, na zle si se namjerio. Ma sve jedno, - ... Ja bjeh, reko, lanjskog ljeta u Brodu, i vidjeh napisa-

no stanje koje je tih godina prevladavajuće i u glinskoj čitaonici, u kojoj se od 1875. redovito mogu čitati ondašnji najutjecajniji srpski listovi, primjerice *Zastava* i *Javor*, dok je *Slobodi*, kao i u Brodu "ulaz u čitaoničke prostorije zabranjen". Osim toga, zanimljiva i znakovita popudarnost i sličnost između ova dva mjesta jest i u tome što je u Glini i Brodu krajem 70-ih godina 19. st. jedna ulica koja se do tada nazivala Vlačka ulica preimenovana u Srpsku ulicu. U Glini je to upravo ona ulica u kojoj je imao kuću Đoko Urica i još nekolicina poznatijih tamošnjih Srba.

U ovom svojevrsnom čitaoničkom pokretu u Krajini i ljestvici usporedbi čitaonica pojedinih gradova, mjesta, sela i naselja, najviše zaostaje Kostajnica, unatoč dobroj tradiciji kulturnog života toga grada. Za razliku od Broda na Savi gdje još životari stari kasino, Kostajničani nisu smogli snage ni zajedništva da pokrenu rad davno ugašene gradske čitaonice. Napori su vidljivi i tijekom 1879., ali započeti posao na tom planu još nije ostvaren. Pjevačko društvo Sokol pjeva, ali i tu su česti nesporazumi između članova društva i s provladinim gradonačelnicima. Narodnjaci u Društvu i gradu promiču "mir i slogu", a sada im svojim napisima tu idilu kvare pravaši. Dopisnici *Slobode* iz Banovine u pravilu pišu anonimno i gotovo svi su članovi tamošnjih čitaonica ili drugih kulturnih društava. Otvoreno pristupaju i analiziraju nepravilnosti koje primjećuju u svim segmentima društvenog života. Ali u prvoj fazi ponajviše su ti dopisi usmjereni prema protivnicima hrvatske misli u tim društvima. Ponovno se prozivaju Srbi zbog neodmjerenih kritika "prema svem što je hrvatsko", a svi društveni sastanci, bilo javni ili privatni moraju biti obilježeni jakom notom "srbstva, a o Hrvatih ni mukajet" jer bi to onda bilo izazivanje. Dopisnik *Slobode*, po svemu sudeći učitelj Đuro Cipšić, ujedno član tamošnjeg Sokola i žestoki zagovornik reaktiviranja gradske čitaonice, tvrdi da je pjevačko društvo u raspadanju jer Hrvati neće pjevati neke srpske pjesme, pa ni onu o srpskom knezu Milanu Obrenoviću i njegovoj supruzi Nataliji.⁵⁹ Nadalje on otvoreno naglašava da Kostajničani nemaju čitaonicu zato što su tamošnji Srbi uvidjeli da su u manjini, pa društvo ne bi moglo imati prevladavajući srpski značaj. Krajiški Srbi, kao i većina Srba u Civilnoj Hrvatskoj, podupiru Narodnu stranku ili su njezini članovi. Nemaju oporbenu samostalnu srpsku stranku i svoje političke ciljeve sve do 1881. ponajviše nastoje ostvariti u suradnji s tom provladinom strankom. List *Zastava* na koji su bile pretplaćene sve čitaonice u Banskoj krajini još je

no u nekoj ulici.. 'vlaški sokak'. Dospjeh i jeseni ove i vidjeh napisano: 'srbska ulica.' – Što je to gospodo? – Eh! To Vam je da znate gospodine tako. Mi Serbi u Brodu, ne trpeći staroga naziva onoga, koga ni na svietu vascielom neima, zaključismo u sjednici magistratskoj da se staro promjeni sa novim imenom...". (*Sloboda* 2 (1879.) 134, 9. 11., 3.

⁵⁹ O tome Cipšić doslovno piše: "Pjevačko vam se društvo raspame, jer Hrvati nehtjedše o Milanu i Nataliji pjevati (živa istina); čitaonice ni sličnih društava neimate, jer su uvidila braća da nebi ista to jest društva srbežki, slavosrbski u najboljem slučaju internacionalni karakter nositi mogla; društveni život tako vam je razvijen sa separatističnih težnjah šepave urodjene i svana našuljev hrvatske došle pasmine, da se čovjek čuditi nemari, što nas sviet u Tunguziji misli. Pa to je samosvijest naša, kao ljudih, gradjana i državljana hrvatskih?!!" (*Sloboda* 2 (1879.) 71, 4.)

1878. god. zagovarao osnivanje Samostalne srpske stranke u Hrvatskoj, ali je to ostvareno tek u kolovozu 1881. god.⁶⁰

2. Reperkusije raskola u Narodnoj stranci i najave kraljeva manifesta o konačnom razvojačenju (1880. - 1881.)

Početak 1880. Narodna stranka postupno gubi onu popularnost koju je imala od 1860. god., kako u Civilnoj Hrvatskoj tako i na području Krajine. Osim toga, na krajiškom prostoru, od 1878. obnovljenu Stranku prava podupire i nemali broj bivših "narodnjaka". A pravaško glasilo *Sloboda* znatno je uzdrimalo letargičnu političku scenu jer u hrvatsku politiku i hrvatsko novinarstvo unosi nešto novo, budući da u usporedbi s ostalim strankama Stranka prava "nije kompromitirana kompromisima oportunističke politike" i između svih to je prva "izrazito demokratska stranka u Hrvatskoj".⁶¹ Nedvojbeno je bila riječ o jednom vidu demokratske, ⁶² koja se sve više zrcali i na stranicama njihova glasila. Treba nastojati, omogućiti i podizati obrazovanost ravnomjerno među svim društvenim skupinama, a narodnjaci se kritiziraju zašto ljude nisu učili niti ih danas uče: radinosti, štedljivosti, trijeznosti, ljubavi obiteljskoj, ljubavi naroda, iskrenosti, slozi, uljudnosti i sl. U Petrinji, kulturnom središtu i žarištu čitaoničkog pokreta u Banovini, tu je ulogu svojevrstnog stekliša na sebe preuzeo Mijo Biljan, već dugogodišnji član čitaonice. Njegovi dopisi u *Slobodi* osim domoljublja počinju dobivati i jača socijalna obilježja. Upravo to on očekuje i od novoizabranoga upravnog odbora Narodne čitaonice, koji je, po njemu, ujedno i jamstvo da se *Slobodi* više nikada neće pokušati zatvarati vrata toga društva. Uz daljnji rad na jačanju domoljublja, važna zadaća čitaonice je "također buditi svijest u našega seljačtva". Petrinjski građani, posebice članovi čitaonice, s njima dolaze u doticaj, pa ako "nas oni hrane" i od njega umnogome zavisimo i živimo, sveta nam je obveza da mu za plaću dademo "barem malu mrvicu duševnoga života, domovne svijesti!" A treba to činiti i zato, da naši krajišnici Banovci osjete da im se ne dolazi i ne pita ih se samo onda kada se približavaju izbori i "da se ne prodaje glas za vagan kuruze ili litru rakije", već i stoga da "hrvatski graničarski seljak" konačno spozna "da mu nisu sva prava inventarska stara, siva kabanica".⁶³ Slični pravaški tonovi iz krajiških čitaonica naglašeni su nakon demisije bana Ivana Mažuranića u veljači 1880. i početka ponovne mađarizacije Hrvata i raskola u Narodnoj stranci. Takvi su članici imali dobar prijam posebice među mlađim naraštajem, sinovima seljaka, učitelja, bivših službenika i dr. Obzoraši, odnosno članovi Narodne stranke,

⁶⁰ Mato ARTUKOVIĆ, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova*, Zagreb 1991., 14.

⁶¹ Josip HORVAT, *Povijest novinstva Hrvatske 1771.-1939.*, Zagreb 1962., 267.

⁶² Usp. o tome više, Mirjana GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973., 209-222.

⁶³ *Sloboda*, 2 (1879.), 141, 3.

većinom državni odvjetnici, ravnatelji škola, gradonačelnici i drugi viši državni službenici, nisu smatrali bitnim politički idejno djelovati na mlade, pa mladi mahom prilaze pravašima i pišu u *Slobodi*. U novogradiškom krajiškom okružju taj zadatak vrlo dobro obavlja jedan član čitaonice. Poput Biljana, prvo govori o domoljublju, o čemu posebnu brigu trebaju voditi članovi čitaonice u Novoj Gradiški, kojih već ima "liepi broj". U kritiziranju Narodne stranke prepoznaje razloge zbog kojih narod ne zna svoju prošlost i nema razvijeno domoljublje. Ali hrvatski narod novogradiškog okružja ne poznaje ni sebe ni svoje prošlosti, on ne može imati "ni političke sviesti ni narodnje samosviesti" koja je uvjet njegov napretka i "temelj pouzdanja u sama sebe". Takav narod, nastavlja dalje dopisnik, nije "dorastao, da se opre svojim dušmanom, koji uvidjaju tu slaboću". Stoga je uloga pravaša u kulturnim društvima na krajiškom području od presudnog značaja, a oni unatoč objedama, koje moraju trpjeti, trebaju ostati nepokolebljivi, budući da su rezultati njihova djelovanja već vidljivi u novogradiškoj čitaonici, koja je od početka 1880. također pretplaćena na pravaško glasilo, koje je još prije godinu dana tako žestoko napadano i izbacivano iz društvenih prostorija.⁶⁴ U Kostajnici, gdje početkom 1880. god. gradsku vlast i nadalje obnašaju pristaše većine, još uvijek jedinstvene Narodne stranke, konačno dolazi do sporazuma oko ponovnog pokretanja rada čitaonice. Takvom pozitivnom smjeru u kulturnom životu grada nedvojbeno su pridonijeli i kritički pisani članci u *Slobodi*, a povremeno u *Viencu* i *Obzoru*, ali i sve umjereniji tonovi što ih pravaši upućuju tamošnjim Srbima, koji napokon prihvaćaju osnivanje jednoga kulturnog društva s naglašenim hrvatskim obilježjima. Iako su uvijek bili manjina, ili ih je u društvu bilo tek nekoliko, svojim radikalnim i čvrstim stajalištima i nepokolebljivošću, naprosto su morali biti prihvaćeni, zbog šireg interesa koji je tada omogućavao barem i male pomake na društvenokulturnoj pozornici grada. Katkada su takvi ustupci štetili u ponekim segmentima društvenog djelovanja, kao što se to događalo s gradskim pjevačkim društvom i sl. Međutim, sada "složni" članovi privremenog odbora za pokretanje rada čitaonice uputili su stanovništva Kostajnice u veljači 1880. god. sljedeći proglas: "Sljediv primjer svih naprednijih gradovah, te uvažavajuć njegov koristan plod na polju društvenoga života, te duševnog naobraženja, nemože podpisani odbor na ino, a da uhvativ liepu zgodu neapelira na Vaše p. n. gospodstvo, da ga izvoli poslušati, te mu svom dušom, - koliko to domaće okolnosti dopuste - predusresti. Podpisani odbor, praćen primjerom i drugog naobraženog svieta, te uvidjajuć veliku potrebu bolje društvenosti u našem gradu Kostajnici, preduzeo si uz točan proračun ustrojiti u sredini našoj 'Čitaonicu', za smjer veleplemenit, kao stecište građanskoga stališa, smjerom duševnog naobraženja naše mladeži, u obće socialnog života u mjestu. U čitaonici će biti zastupani politički listovi svih stranakah, biti će zastupana beletristika, biti će zastupan humor; a uz to će se pomalo ustrojavati knjižnica na posudu. - U prostorijah društvenih ili čitaonice moći će članovi prosto vrieme udobno bilo to dozvoljenom igrom,

⁶⁴ *Sloboda*, 3 (1880.), 37, 3.

čitanjem, ili prijateljskim razgovorom do stanovitog vremena sprovesti”⁶⁵ Dobar poznavatelj povijesnog razvoja čitaonica u Hrvatskoj odmah primjećuje da taj poziv dolazi s velikim zakašnjenjem budući da su čitaonice na sličan način u Civilnoj Hrvatskoj ustrojavane prije gotovo pola stoljeća, a u Vojnoj krajini u najboljem slučaju prije nekoliko godina, pet do šest, kako gdje. Ali za Kostajnicu je to ipak bio znakovit iskorak, ponajprije zbog poznatoga društveno-političkog stanja u tom gradu. Zanimljivost je u tome što pozivi nisu razasli samo onom “građanskom stališu” pod kojima su se dosada u pravilu podrazumijevale obrazovane materijalno-nezavisne osobe zrelije dobi, zapravo građanska elita. Prema ondašnjim pravaškim težnjama pozivi su u velikoj mjeri upućeni kostajničkoj mladeži u kojima osnivači čitaonice vide buduće vrijedne i nekorumpirane obrtnike, trgovce, seljake, ali i domoljubno svjesne državne činovnike. Svi oni, bez obzira na vjeru, jedino su jamstvo brzom i snažnom uzletu društvenog života u gradu, a to ponajbolje mogu ostvarivati u čitaoničkom društvu, koje treba postati “ognjište u kom će se svi čestiti življi ovoga grada susresti”. Taj cilj ostvarit će se tek tada ako budu “uzajamno nastojali oko probudjenja hrvatske narodne svijesti”. A jedan od osnivača čitaonice, zadovoljan razvojem društvenog života u Kostajnici, novinskim člankom, poučava stanovnike grada i buduće članove čitaonice o općim društvenim i moralnim vrijednostima. Podizanje društvenog života, što u Kostajnici na dobar način, nešto manje od desetljeća, već potiču članovi i pjevači Sokola, sada će biti još snažnije. Budući da se prema razini društvenog života dobiva slika općeg stanja u gradu, Kostajničani o tome trebaju voditi posebnu brigu. Ako je razina viša, i stanovnici između sebe, bez obzira na vjerske i druge razlike, postaju bliži jedan drugome, sklapaju obiteljska prijateljstva, međusobno se družu i to prerasta u duševnu potrebu. Zbog tih razloga Kostajničani stalno teže udruživanju. Od 1874. uspijevaju “da si pjevanjem bud srce razgale i plemenitijimi misli opoje”, a nakon više pokušaja sada osnivaju čitaonicu “gdje bi mladež zrelija, ljudi razgovor i moralnu okriepu našli, a starci videć, što mlađji rade, u spominjanju prošlih danah i sami obnovljenimi užitak očutili...”⁶⁶ Odaziv za upis u čitaonicu bio je dobar, a do kraja veljače u društvo je upisano 50 članova. Izrađena su nova društvena pravila, koja je Gradsko poglavarstvo u tri primjerka 10. ožujka 1880. godine poslalo na potvrdu Glavnom zapovjedništvu kao krajiškoj zemaljskoj upravnoj oblasti u Zagrebu.⁶⁷ U međuvremenu članovi čitaonice, među kojima ima pjevača tamošnjega pjevačkog društva Kostajnički Sokol, aktivno sudjeluju i u radu tog društva. Tijekom travnja pridružili su im se na vrlo uspješnom gostovanju u Dubici. Ali žalosno je, piše Cipšić, da su nema tome dugo “braća pravoslavni svi do jednog istupili” iz Kostajničkog Sokola koji sada ima 25 pjevača “sve sami Hrvati”. Što imamo od toga ako se “međusobno taremo”, složimo se napokon, kanimo se

⁶⁵ *Sloboda*, 3 (1880.), 15, 3.

⁶⁶ *Sloboda*, 3 (1880.), 25, 2.

⁶⁷ HDA, 434 1880-64-26.

mržnje i svi zajedno cienimo geslo Sokola: *'Nek se slavi pjesmom svom, Naš hrvatski mili dom'*.⁶⁸ Za razliku od Gline i Petrinje, razvoj društvenog života u Kostajnici je usporavao i onemogućavao, između ostalog, i neodgovarajući stambeni prostor u kojemu su društva djelovala. Pjevačko je društvo probe i nastupe održavalo u tamošnjoj građanskoj školi, što je mali i neodgovarajući prostor za 100 članova, koliko je društvo imalo početkom ožujka, a članovi čitaonice još su bili u fazi pronalaženja društvenih prostorija i privremeno su se sastajali u kućama čelnih osoba društva.⁶⁹

Aktualni politički događaji često su bili čimbenici koji su poticali nesporazume među članovima čitaonica i drugih kulturnih društava. U znatnoj mjeri zrcali se to u cjelokupnom djelovanju krajiških čitaonica, posebice onih u Banovini. Vijesti o konačnom razvojačenju i ponovnom izboru krajiških zastupnika u Hrvatski sabor, banovinske stanovnike pristaše političkih stranaka, a posebice pravaše, sve više usmjerava prema zbližavanju s krajiškim Srbima, koliko je to u danim okolnostima moguće. Pravaši ne traže suradnju pod svaku cijenu, i nisu za suradnju koja bi štetila hrvatskim nacionalnim interesima, kao što je to do tada znala raditi Narodna stranka. Vjerojatno zbog trenutnog ublažavanja ovog neprekidno tinjajućeg problema u Banskom krajiškom okružju, nezadovoljstvo se zakratko nastoji usmjeriti prema drugim narodnosnim skupinama i manjinama, primjerice Česima. Okrivljuje se barun Franjo Filipović zbog navodnih velikih simpatija i protežiranja tamošnjih Čeha, uglavnom viših državnih službenika i slično. A takvih ima ne samo u kostajničkom i petrinjskom magistratu, nego i u raznim drugim službama, općinama, šumskim upravama, ali i čitaonicama.⁷⁰ Nadalje, društveni život u Banskom krajiškom okružju s jedne strane potiče, a s druge pak usporava nedorečena izjava o razvojačenju, pa su vijesti o "utjelovljenju krajine uzrujale duh na sve strane. Jedni se boje, a drugi se nadaju, kako obično u sličnih promjenah". Gradonačelnici i načelnici u gradovima i općinama u Banovini nemaju jasno stajalište u pogledu daljnjeg razvoja društveno-političkog života u tom još uvijek krajiškom području i različito postupaju u pogledu daljnjeg rada kulturnih društava. Na čelu gradske vlasti u Kostajnici narodnjački gradonačelnik Sabljarić nije odveć sklon kostajničkim društvima, posebice od 1878. kada u njima prevladavaju tamošnji pravaši.⁷¹ Zbog toga, ali i nekih drugih razloga, članovi novoutemeljene čitaonice dalje djeluju bez potvrđenih pravila. Gradske vlasti nisu prihvatile želju većine članova čitaonice da društvo nosi naziv Hrvatska čitao-

⁶⁸ *Sloboda*, 3 (1880.), 64, 3-4.

⁶⁹ HDA, 434 1880-11-6/1.

⁷⁰ *Sloboda*, 3 (1880.), 25, 2.

⁷¹ Zbog stalnog nastojanja na promjeni imena društva, u kojemu bi se i izrijekom označilo da je to hrvatsko pjevačko društvo i zbog odbijanja sudjelovanja većeg broja pjevača na svečanom koncertu u povodu 50 godina rođenja cara Franja Josipa u kolovozu 1880., kostajnički Sokol je raspušten. U žalbama i prosvjedima nastojalo se dokazati da to nije bila namjera, nego izvanredna spriječenost pjevača i sl. (HDA 434 1880-64-31.)

nica u Kostajnici, pa su pravila, zbog još nekih izmjena i dopuna trebala biti prepravljena. Drugi razlog koji je na to negativno utjecao bio je čisto administrativne naravi.⁷²

U drugoj polovici 1880. i početkom 1881. čitaonički pokret u Banovini, bitan čimbenik u sklopu cjelokupnoga čitaoničkog pokreta u Vojnoj krajini, svoje najveće uporište i središte ima u Petrinji, stoljetnom gospodarskom i prosvjetno-kulturnom središtu Banske krajine. Iako je petrinjska čitaonica, iz krajiško-časničkog kasina-čitaonice preuređena u Narodnu čitaonicu tek 1875. godine, ona je po mnogo čemu postala i ostala uzor čitaonica ne samo onima u Banovini, već diljem Vojne krajine. Čitaonica je pretplaćena na listove i časopise, bez obzira na ideološko-političku opredijeljenost koju glasilo zastupa, a knjižni fond čitaoničke knjižnice u stalnom je porastu. Osim toga, u radu petrinjske čitaonice već od 1876. god. zapažamo utjecaj Matice hrvatske, koji se ponajviše zrcalio u njezinoj nakladničkoj djelatnosti. Povjerenici i članovi Matice hrvatske u Petrinji i ostalim čitaoničkim središtima u Banovini u pravilu su bili i članovi tamošnjih čitaonica, i ponajviše njihovim zauzimanjem čitaonice su bile pretplaćene na matičina izdanja i časopis *Vienac*. U Petrinji je od osnivanja povjereništva 1876. god. povjerenik i član utemeljitelj Nikola Kos, gradski bilježnik, književnik i vrlo djelatna član Narodne čitaonice. U prvim godinama uz N. Kosa ulogu i značaj Matice hrvatske među članovima čitaonice promiče također član utemeljitelj Matice hrvatske i čelni član petrinjske čitaonice Ivan Petrušić, a od 1878. to najmarljivije radi Mijo Biljan. Tako je broj članova od 1878. kada je u petrinjskoj podružnici Matice hrvatske bilo ukupno 33 člana, 1879. povećan na 55, a 1880. godine na 92 člana, što je Petrinju svrstalo u grad s najvećim brojem članova Matice hrvatske na području bivše Hrvatske krajine.⁷³ A to je (broj matičara) korespondiralo i s brojem članova petrinjske čitaonice. Primjerice, 1879. čitaonica ima 117, a 1880. god. 136 članova, što je zavidan broj ne samo za čitaonice u Krajini, nego i za one u Civilnoj Hrvatskoj. Od članova čitaonice u Matici, uz spomenute promicatelje, svojim djelovanjem među petrinjskim građanima ističu se odvjetnik Josip Ivandija, prof. Josip Glaser, Paula Cettolo, supruga poznatoga petrinjskoga graditelja, pravaša i člana čitaonice, koja je osobno do 1880. bila pretplaćena na sva matičina izdanja, Vjenceslav Rijaček, donedavno predsjednik čitaonice, zatim aktualni predsjednik čitaonice Andrija Markovac i dr.⁷⁴ Ali ono što je vjerojatno bilo najvrjednije jest to što je nastojanjem prof. Biljana u Maticu

⁷² Dopunjena ispravljena Pravila u smislu primjedbi prihvaćena su na glavnoj skupštini Društva u lipnju 1881. god. i ponovno poslana u Zagreb na odobrenje. Budući da je upravo u to vrijeme došlo do konačnog ukidanja Krajine i postupnog preustroja krajiškog glavnog zapovjedništva u Zagrebu, svi predmeti koji nisu do tada bili riješeni u Glavnom zapovjedništvu, pa tako i čitaonička pravila, predani su na rješavanje u Civilnu upravu za unutarnje poslove, gdje su novi činovnici imali i nove primjedbe.

⁷³ Usp. o tome, *Izveštaj Matice hrvatske za 1877.*, Zagreb 1878., 18; Isto za 1878., Zagreb 1879., 43-44; Isto za 1879., Zagreb 1880., 58.

⁷⁴ Te 1880. godine među 92 člana matice, bez učiteljskih pripravnika, bilo je 36 članova čitaonice od kojih je korisno još spomenuti: Vjekoslav Gorenjec, liječnik, Dragutin Dürr, okružni

tijekom 1879. i 1880. god. upisano i učlanjeno 48 učiteljskih pripravnika, odnosno učenika završnih razreda Učiteljske škole u Petrinji, među kojima je bilo dosta onih koji su kasnije kao učitelji razvijali ljubav prema knjiži, osnivali čitaonice i druga kulturna društva, u mjestima gdje su službovali, poput Josipa Ciganovića,⁷⁵ Josipa Dubravčića i dr.⁷⁶ Sljedeća prednost Matice hrvatske u Petrinji, kako za čitaonicu tako i za građanstvo, jest osnivanje i popuna čitaoničke knjižnice s matičinim izdanjima. Tako je prema popisu obavljenom u prosincu 1880. čitaonička knjižnica u Petrinji od matičinih izdanja posjedovala knjige sljedećih autora: Ivan Gundulić, *Osman u dvadeset pievanjih*, drugo izdanje, Zgb., 1854., Ivan Perkovac, *Pojavi u zraku iliti što je zrak...*, Zgb. 1860., Andrija Kačić-Miošić, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga...*, Zgb. 1862. (to je bio poklon Antuna Jakića, vlasnika tiskare u kojoj je knjiga tiskana, rođenog Kostajničanina i petrinjskog učenika), J. H. Campe, *Crtice iz Kolumbova života ili Odkritje Amerike* (preveo Božidar Budinjački) Zgb. 1862., Stanko Vraz, *Djulabije*, Zgb. 1862., Matija Mesić, *Život Nikole Zrinjskoga Sigetskog junaka*, Zgb. 1866., Stanko Vraz, *Razlike pjesme*, Zgb. 1868., Jules Verne, *Put oko zemlje za osamdeset dana*, Zgb. 1876., August Šenoa, *Antologija pjesništva hrvatskoga i srbskoga naroda*, Zgb. 1876., Isti, *Diogenes*, Zgb. 1878., Isti, *Prosjak Luka*, Zgb. 1879., Janko Jurković, *Dramatička djela* (svezak I) Zgb. 1878., Tade Smičiklas, *Poviest hrvatska dio drugi*, Zgb. 1879., Radoslav Lopašić, *Karlovac*, Zgb. 1879., Blaž Lorković, *Razgovori o narodnom gospodarstvu*, Zgb. 1880. i sl.⁷⁷

Dugogodišnji član petrinjske čitaonice, petrinjski gradonačelnik Stjepan Pejaković, od 1881. pristaša Neodvisne narodne stranke, više gospodarski stručnjak nego političar, također je zaslužan za uspješno djelovanje Narodne čitaonice u Petrinji. Omogućava čitaonici solidnu financijsku potporu od grada, a u zajednici s predsjednikom Markovcem razrađuje plan o čitaonici kao središtu "duševnog i društvenog života". Osim toga, smatrao je da članovi čitaonice trebaju biti upoznati s osnovama gospodarskog života u Petrinji

školski nadzornik, Miroslav Ebner, trgovac, Franjo Erben, mjernik, Mato Golubović, službenik, Trivun Jugović, gruntovničar, Ivan Koprivšek, sudski pripravnik, Valentin Lapaine, građevinski inženjer, Dragutin Lazić, veterinar, Andrija Pirnat, trgovac, Milan Smrekar, upravni pripravnik.

⁷⁵ Josip Ciganović, učitelj, školski nadzornik, pisac (1864.-?). Prvo je službovao kao učitelj u Zrinu na Banovini (1882.-1885.), gdje je 1884. potaknuo osnivanje tamošnje Hrvatske čitaonice.

⁷⁶ Josip Dubravčić, učitelj (1865.-1927.). Zaslužan za preuređenje školskih knjižnica u Selima novogradiške općine, posebice Davoru, a kao član Hrvatskog pedagoško-književnog zbora, Književnog društva sv. Jeronima i Matice hrvatske "Skupio je liepu knjižnicu preko 1200 knjiga, koje je sve pročitao i svaku dao lijepo uvezati, da ne propadne. – Imao je meko slavensko srce, te nebi bilo ništa neobično, ako bi mu se u sprovodu oči zasuzile, gledajući, gdje sirote ostaju iza roditelja. – Od poroda je bio slijep za boje (farbenblind) te bi češće imao neugodnosti u životu, da nije bio okretan i iskren, te su mu svi morali vjerovati". (*Hrvatski učiteljski dom 2* (1928.) 169.)

⁷⁷ Osobni arhiv autora - Ostavština Filjak (OA-OF) – Pisana ostavština Matije Filjaka koji je kao član čitaonice dugu niz godina u rukopisu ostavio zanimljive i dragocjene podatke s izvornim dokumentima koje je naslijedio od Stjepana Pejakovića i prof. Matije Kovačevića, čelnih ljudi čitaonice krajem 19. st.

i Banovini, za članove društva drži predavanje o svilarstvu, a njegovim zauzimanjem među knjigama čitaonice sve je više i onih s gospodarskim sadržajima, a pretplata na *Gospodarski list* obavljena je još 1878. godine. Čitaonica je uzela u najam cijeli kat hotela K Lavu, vlasništvo poznatog mesarskog majstora Mate Gavrilovića, vlasnika Prve hrvatske tvornice salame, masti i sušena mesa. Predsjednik Markovac o tom je naumu pismeno izvjestio kulturne i humanitarne udruge u gradu i izvjestio ih o prijedlogu upravnog odbora čitaonice, koji teži svojevrsnom udruživanju svih društava u gradu pod okriljem čitaonice. Uspjeh koji čitaonički odbor očekuje "od takovog sblizjenja s druženja raznih društva nemože biti dvojen, mnoga dobra korisna misao potaknuta prihvaćena u središtu urodit će plodom dočim bi izolirana u jednom društvu došla i prošla bez posljedica; osim toga društvenost, tako slabo razasta u Petrinji, među sobno poznavanje i uzbuđivanje međusobna snošljivost i harmonija uzbuđit će se na nov nenadani život. Da taj uspjeh mora za daljnju posljedicu imati sveobći napredak grada Petrinje o tom neima dvojbe...".⁷⁸ Svako društvo zadržava svoj subjektivitet, ali uz minimalnu financijsku nadoknadu, prema unaprijed određenom redosljedu, slobodno koristi prostorije za svoje djelovanje. U to su uključene i raznorodne glazbene i kazališne priredbe, za koje je predviđena posebna dvorana. Zapravo, to je prvi ovakav pokušaj udruživanja pokrenut u Banovini, koji je u Petrinji otad egzistirao pod zajedničkim nazivom *Hrvatski dom*, u kojem je djelovanje teklo prema posebno izrađenim pravilima. Među petrinjskim društvima, prvo je u čitaonicu pod tim uvjetima 23. travnja 1881. pristupilo Dobrovoljno vatrogasno društvo Petrinja, s mjesečnim prinosom od 70 novčića, a potom su redom slijedila i ostala društva u gradu.

U drugim mjestima Banovine, tijekom proljeća 1881., dakle uoči konačnog razvojačenja, društveni život nije na onoj razini kao što je to bio u Petrinji. U

⁷⁸ Dopis predsjednika Markovca u cijelosti je glasio: "Podpisani odbor slobodan je slavno vatrogasno društvo zamoliti da pristupi kao član narodne čitaonice i da pokloni koju za nabavu pokućstva. Odbor se je obratio i na druge korporacije i društva u Petrinji te i na samu općinu grada Petrinje s istom molbom, te se pouzdano nada, da će sveobći odziv naći, čim samo iztakne misao, koju je nakanio u život privesti. Odbor narodne čitaonice naučio je najme na neki način od čitaonice stvoriti središte duševnog i društvenog života u Petrinji, a to misli polučiti time, što će društvom i korporacijam po potrebi dati prostorije narodne čitaonice za zabave, sjednice, dogovore, sastanke. Uspjeh koji si obećuje podpisani odbor od takovog sblizjenja i druženja raznih društva nemože biti dvojen mnoga dobra korisna misao potaknuta prihvaćena u središtu urodit će plodom dočim bi izolirana u jednom društvu došla i prošla bez posljedica; osim toga društvenost, tako slabo razasta u Petrinji, međusobno poznavanje i uzbuđivanje međusobna snošljivost i harmonija uzbuđit će se na nov nenadani život. Da taj uspjeh mora za daljnju posljedicu imati sveobći napredak grada Petrinje o tom neima dvojbe. Za postići taj uspjeh misli podpisani odbor da će slavno društvo kao jedna od najpožrtvovanijih korporacijah u Petrinji svoju doprinieti. Da narodna čitaonica uzmogne pružiti raznim društvom, a i slavnom vatrogasnom društvu što kani valja joj gledati dosadanje prostorije pokućtvom providiti, a ujedno više prostorijah pribaviti, ona bi imala cieli I kat kuće g. Mate Gavrilovića u najam uzeti te tako i Grada Petrinje i sebe dostojne prostorije prirediti. – Molimo: slavno vatrogasno društvo neka izvoli za nabavu pokućstva koju pokloniti i priztupiti kao član narodne čitaonice s primjerenim prinovama." Dopis je potpisao predsjednik Andrija Markovac i tajnik Josip Ivandija. (OA-OF).

čitaonicama nema značajnijih prijedloga, poticaja i većih uspjeha, a rad teče već prepoznatljivim i uhodanim tijekom. Na čelu glinske čitaonice i dalje je glinski načelnik Nikola pl. Milić, koji kao član podružnice Matice hrvatske u Glini, zajedno s učiteljem Ilijem Laškarinom, povjerenikom Matice za Glinu i okolicu, Društvo pretplaćuje na poznatija Matičina izdanja, primjerice: *Antologija pjesništva hrvatskoga i srbskoga naroda*, i *Diogenes* Augusta Šenoe, *Prirodni zemljopis Hrvatske i Bosna* od Vjekoslava Klaića, *Komedije* (svezak I) i *Zmaj od Bosne* Josipa Eugena Tomića i *Sabrane pripovjesti* Janka Jurkovića. Višekratno je vođena rasprava o potrebi pretplate na *Vienac*, ali za 1881. nemamo pouzdanih saznanja da je to i ostvareno. Članovi Matice hrvatske u Glini također su u znatnom broju bili i članovi tamošnje čitaonice, a za kulturnu povijest Gline i njezinih čitaonica treba naglasiti da je povjereništvo Matice hrvatske u Glini osnovano 1878. godine. Prvi povjerenik bio je svećenik Adam Blažević (1878.-1879.), a tijekom 1881. u gradu i okolici bilo je 26 članova Matice hrvatske. Od tih u krugu čitaonice, osim predsjednika Milića, čitamo imena Jakova Babića, gruntovničara, Mirka Baglame, sudbenog pripravnika, Josipa Mavrovića, opančara, Mihaela Medura, trgovca, Andrije Peleša, općinskog bilježnika, Mihaela Turkovića, službenika poreznog ureda, Nikole Peleša, trgovca, Mije Martinovića i Franje Deželića, učitelja i dr. Ovdje treba spomenuti da je kao članica Matice hrvatske u Glini bila upisana i knjižnica poznate glinske kaznionice.⁷⁹ U glinskoj čitaonici uz navedene članove, novi zamah teže unijeti svećenici Pavao Leber i Janko Batušić, također članovi Matice hrvatske, ali im to uspijeva tek nakon razvojačenja. U drugom gradu Banske krajine, Kostajnici, povjereništvo Matice hrvatske djeluje od 1876. kao u Petrinji, a povjerenik je sve do 1881. bio ravnatelj tamošnje pošte Stjepan Latinčić. Broj članova približan je onome u Glini, a većina ih je djelatna i u gradskoj čitaonici. Među članovima utemeljiteljima su i osnivači čitaonice: Ivan Krnic, gradski bilježnik,⁸⁰ Miroslav Sukalić, trgovac, Ivo Štucin, trgovac, Gašpar Pavelić, poštar, Mijo pl. Miskiće, trgovac, Matija Valić ravnatelj, Stjepan Trepšić učitelj i dr.⁸¹ U političkoj općini Jasenovac, društveni život u to je vrijeme na najnižoj razini od osnivanja

⁷⁹ Ukupno članstvo Matice hrvatske u Glini bilo je sljedeće: "Povjerenik: Laškarin Ilija, gr. učitelj. – Utemeljitelji: Knjižnica učiteljska. Leber Pajo, župnik u Maji. Učiona pučka u Maji. – Utem.: koji uplaćuju: Batušić Janko, župnik u Solinah. Križanec Stevo, odpravnik pošte. – Prinosnici. Anšion Vilim, kot. Predstojnik. Babić Jakov, gruntovničar. Baglama Mirko, sudb. akcesista. Balkovski Andrija, trgovac. Deželić Franjo, učitelj u Maji, Falkner Adolfo, sudb. pristav. Gregurić Janko, posebnik. Haulik Antun, ljekarnik. Jelenc gja. Marija. Knjižnica kaznionička. Kolmanić Antun, kot. pristav. Laškarin Rudolf, učenik. Lerhinger Ivan, učitelj u Blatuši. Matiević Mijo, učitelj u Viduševcu-Mavrović Josip, opančar. Medur Mihail, trgovac. Nikola pl. Milić, satnik. Simo Pavičić, kotarski pristav. Andrija Peleš, bilježnik, Nikola Peleš, trgovac. Mihail Turković, pol. oficial." (Usp. o tome, *Izvjestaj Matice hrvatske za godinu 1881.*, Zagreb 1882., 44.)

⁸⁰ Ivan Krnic, krajiški upravni časnik do 1871. u Glini, a od 1872. bilježnik u poglavarstvu grada Kostajnice. U Glini se oženio učiteljicom Vinkom Wendel, kćerkom poznatoga vojnog skladatelja Josipa Wendl. Od 1878. pristaša Stanke prava, a od 1881. jedan od najvatrenijih pravaša na području Kostajnice. Nakon umirovljenja živio u Zagrebu. Otac je poznate operne pjevačice Blaženke Krnic i povjesničara dr. Bogoljuba Krnica.

čitaonice 1874. godine. Predsjednik Đuro Dedović, tijekom 1881. sjednice društva i ne saziva, podpredsjednik Pavo Crndak, poznati trgovac voćem i drvom, po svemu sudeći ponajviše se brine o daljnjem razvoju svoga posla, a društveni zapisničar i općinski bilježnik Đuro Knežević zauzet je oko nagomilanih poslova administrativne naravi, posebice u ažuriranju izvješća koje svaka općina i grad u Banskom krajiškom okružju treba ispuniti u ovoj zadnjoj fazi razvojačenja i postupnog ulaska u civilni i društveni život Hrvatske.⁸² Podružnica Matice hrvatske u Jasenovcu, koja je osnovana tek 1880., nije imala toliko članova i intelektualnih sila da potakne bolji rad čitaonice kao što se to događalo u ostalim čitaonicama Banovine. Povjerenik, Stjepan Kolomanić, jasenovački župnik, vjerojatno ne želi kao katolički svećenik otvorenije nastupati u razbuktalim hrvatsko-srpskim nesporazumima koji su uoči razvojačenja vrlo naglašeni i u toj čitaonici.

Međutim, mnogi nesporazumi i započete promjene u čitaonicama Banskoga krajiškog okružja, kraljevim manifestom od 15. srpnja 1881. god. kojim konačno vraća teritorij Krajine Civilnoj Hrvatskoj poprimaju neka nova obilježja i smjerove u svom daljnjem djelovanju. Ponajprije se radi na dopunama i izmjenama društvenih pravila, biraju se novi upravni odbori, osnivaju se nove čitaonice, a one koje se ne snalaze u novim uvjetima, kao ona u Jasenovcu, privremeno prekidaju svoj rad. Ali sada, kada se stranačko-politički život iz Civilne Hrvatske može u punoj mjeri širiti u bivšem krajiškom području,⁸³ a izbori za zastupnike u Hrvatski sabor s tog područja već su sasvim blizu, čitaonice opet postaju svojevrsna središta političkog života. Dobar broj njihovih članova, zbog približavanja ponovnih izbora zastupnika u Hrvatski sabor, sada se još aktivnije uključuje u rad političkih stranaka, koje konačno svoj puni smisao dobivaju i na tim stoljećima otrgnutim hrvatskim prostorima. Prema raspoloženju znatnog broja Banovaca, mogli bismo zaključiti da je najupečatljiviji trag ostavila Stranka prava, a njezini članovi, ujedno i čelne osobe u čitaonicama, imaju najveću potporu među seljacima i nižim slojevima pučanstva. Primjerice, Ivan Krnic i Ivo Štucin, osnivači čitaonice u Kostajnici, Josip Ivandija i Andrija Pirnat, dugogodišnji članovi čitaonice u Petrinji. Oni će s manje ili više uspjeha voditi izbor-

⁸¹ Članovi Matice hrvatske u Kostajnici bili su: "Povjerenik: Latinčić Stjepan, upravitelj pošte. Utemeljitelji: Krnic Ivan, gr. bilježnik, Mikić Janko, trgovac, Učiona pučka djevojačka. – utemeljitelji koji uplaćuju: Latinčić Stjepan, Sukalić Miroslav, trgovac – Prinosnici: Bartovsky Vjekoslav, financ. povjerenik, Bedeković o. Dionis, predstojnik samostana, Bornemissa Franjo, brzojavnik, Kapetanić Antun, građanin, Kasun Karlo, katol. župnik, Knjižnica učiteljska: Kurilas Miho, posjednik, Maraković Stevo, trgovac, Mašeg Lavoslav, trgovac, Matagić Lovro, učitelj u Zrinu, Miskiće pl. Mijo, trgovac, Novaković Nikola, trgovac, Pavelić Gašpar, gradonačelnik, Petrović Petar trgovac, Plačković Grga, gradj. učitelj, Platnar Josip, duh. pomoćnik, Sović gdjica Fanka, Štucin Ivo, trgovac, Subašić Ante, župnik u Staroj Rieki, Tišma Sava, zapovjednik oružn. postaje, Trepšić Stjepko, gr. učitelj, Valić Matija, ravnatelj gr. škole." (*Izvjestaj Matice hrvatske za godinu 1881.*, Zagreb 1882., 54.)

⁸² DASK-SCP, Ostavština Zvonka Matagića, spis 1881-983.

⁸³ Usp. o tome više, Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb 1980., 87-90.

nu "utrku" s članovima Narodne stranke i Neodvisne narodne stranke, također bivšim ili sadašnjim čelnim osobama banovinskih čitaonica: Nikolom Čudićem i Nikolom Milićem iz Gline, Lavoslavom Mašegom iz Kostajnice i Stjepanom Pejakovićem iz Petrinje.

Zaključak

Čitaonice Banske krajine najvažnija su kulturna društva na tom području, u kojima su se od ukidanja pukovnija 1873. god. pa sve do konačnog razvojačenja 1881. oblikovali raznorodni kulturni sadržaji, a u nešto kasnijoj fazi one imaju važnu ulogu u političkom životu krajišnika. U ponuđenim kulturnim sadržajima ponajprije su participirali djelatni članovi tih društava, ali one su bile i nezaobilazna rasadišta iz kojih se posredno utjecalo na podizanje razine kulturne svijesti šireg kruga krajiške populacije. Osim toga, čitaonice su i svojevrsni receptori u kojima su se prelamala politička nastojanja koja na krajiško područje dopiru iz stranačko-političkog miljea Civilne Hrvatske, nekih crkvenih središta, političkih krugova iz južne Ugarske, ali i kneževine Srbije.

Čitaonice Banske krajine izrastaju iz časničkih kasino-čitaonica, kao što je to bio slučaj u bivšim pukovnijskim središtima Glini i Petrinji, ili se pak osnivaju nove čitaonice, što smo mogli pratiti i analizirati na primjeru općine Jasenovac i grada Kostajnice. Podrobnom analizom djelovanja ovih čitaonica i kompariranjem njihova rada s ostalim krajiškim čitaonicama, uočavamo da su one kao dio jednog te istog procesa dale zavidan doprinos cjelokupnom čitaoničkom pokretu koji se tada širio na području Vojne krajine. Djelokrug njihova rada bio je određen društvenim pravilima, koja se ponajviše razlikuju prema opsegu djelovanja, kvalitete i preciznosti odredbi kojima se uređuje njihovo djelovanje. Osnovne norme koje reguliraju svrhu i samu bit opstanka pojedinog društva manje više su podudarne, a prije punog početka rada čitaonica, pravila su trebala potvrditi više krajiške vlasti u Zagrebu.

U prvim godinama prevladavajući utjecaj vojnih osoba s kulturnim potrebama koje ponajviše izvire iz njemačke građanske kulture, ne korespondira s novim članstvom koje se naglašenije mobilizira iz redova banovinskih građana, mlađih trgovaca, obrtnika, učitelja i službenika. Pod njihovim utjecajem u čitaonicama izrastaju kulturni sadržaji s naglašenijim domoljubnim obilježjima; čitaoničke prostorije postaju mjesta u kojima se raspravlja o suradnji s Maticom hrvatskom, tu se održavaju koncerti pjevačkih društava u pravilu prožeti domoljubnim pjesmama, a kazališne predstave sve se manje održavaju na njemačkom jeziku, budući da se pod okriljem čitaonice osnivaju kazališna društva s prepoznatljivim hrvatskim nacionalnim obilježjima.

Utjecaj političkih stranaka iz Civilne Hrvatske u krajiškim čitaonicama ponajviše šire njihova stranačka glasila *Obzor*, *Sloboda* i dr. Pojava pravaške *Slobode* u jesen 1878. i nagli porast popularnosti obnovljene Stranke prava u pravilu među stanovništvom katoličke vjere, Hrvatima, zaoštava političku scenu u Banskom krajiškom okružju, što se reflektira u radu čitaonica. Međutim, zahvaljujući *Slobodi* i *Stranci prava*, tada najdemokratsnijoj stranci u Hrvatskoj, razina hrvatske nacionalne svijesti u stanovnika Banovine dobiva neke nove obrise, koje druge stranke nisu bile kadre pružiti Hrvatima krajiškog područja.

Čitaonice Banske krajine, kao dio čitaoničkog pokreta Vojne krajine, važna su kulturna žarišta i svojevrstne škole u kojima su njezini članovi dobivali solidnu poduku u kulturi političkog ophođenja, znatno su pridonijele u podizanju nacionalne svijesti stanovnika Banovine i boljem razumijevanju stranačko-političkih strujanja izvan Vojne krajine. I konačno, one su svojim ukupnim djelovanjem pogodovale sazrijevanju stranačko-političke scene na tim prostorima i usmjeravale politička opredjeljenja stanovništva tog područja, posebice članova čitaonica, prema onim političkim strankama u koje su se aktivno uključivali i imali značajnu ulogu, nakon konačnog razvojačenja 1881. godine.

SUMMARY

THE ROLE OF READING ROOMS IN THE PORTION OF THE
MILITARY FRONTIER CONTROLLED BY THE BAN IN THE
DEVELOPMENT OF PARTY POLITICAL LIFE IN THE MILITARY
FRONTIER REGION, 1873-1881

In the Ban's Military Frontier, a specific portion of the Croatian-Slavonian Military Frontier, the first reading rooms, termed "cassinos" were organized in the regimental headquarters of Petrinja and Glina in 1842 and 1846 respectively. Unlike these reading rooms, in which the leading positions were held by high ranking Frontier officers, with the discontinuation of the regiments in 1873 and the establishment of Frontier districts under the Ban, the casino reading rooms that existed until then were either reorganized under new regulations or shut down completely. New reading rooms were set up, which had an important stimulatory role in the cultural and political life of the inhabitants of the Military Frontier. The predominant influence of military personnel which was clear in the first years of their operation gradually gave way to newer members of the reading rooms who were recruited from civilians, younger merchants, tradesmen, teachers and officials. The reading rooms had an important role in spreading national consciousness and political culture among the inhabitants of the Frontier. During the Bosnian revolt of 1875-1878 and following the reform of the Party of Right in 1878, the attention of the reading rooms turned increasingly to dissection of the political pursuits going on in Civil Croatia, various centres of the Church, southern Hungary, and Serbia. The reading rooms in the Ban's Military Frontier contributed to the maturation of the party political scene in the Frontier as well as to the direction of the political notions its inhabitants had imbedded up to that time, especially among its members, toward those political parties in which they were actively engaged and in which they played an important part prior to the final demilitarization of the Military Frontier in 1881.

Key Words: Croatian - Slavonian Military Frontier, Banal Military Frontier, Reading Rooms, National Consciousness, Political Newspapers, Political Parties